

İSTANBUL'DA BİR CEMAATIN DOĞUŞU: WILLIAM GOODELL VE AMERIKAN PROTESTAN MİSYONU

Cemal YETKİNER*

Özet

Amerikalı Protestan misyonerler 1830'ların başlarında kurdukları İstanbul Misyonu (Konstantiniyye Misyonu) ve yirmi yıllık bir çalışma sonucunda İstanbul'da yaşayan Ermeni milleti'ne nüfuz etmeyi başarmışlardır. Amerikan Board misyonu çerçevesinde çalışmaya başladıklarında, Doğu'nun sözde çökmüş Ermeni Kilisesi'nin hatalarına yönelik açık bir şekilde eleştiri ve saldırıda bulunmamışlardır. Bunun yerine, yerel Ermeni halkından edindikleri yandaşları örgütleyerek ve motive ederek; ve onları bir zamanlar içinde vaftiz edildikleri Ana Ermeni Kilisesi'ni reforma çağırmaya yönlendirerek, kurulu kilise düzenine direnişi başlatmışlardır. Ana kiliseyi reform etmek üzere işe başlayan misyonerler, onların yerel Ermeni yardımcıları, ve takipçileri, zamanla Ana Kilise'nin bir reform sürecinden geçmesi yerine, tekrar ikiye ayrılması sürecini başlatmışlardır.

Anaktar Kelimeler: *Misyonerlik, Protestanlık, Amerikan Board Heyeti, Osmanlı Ermeni Milleti*

THE EMERGENCE OF A COMMUNITY IN ISTANBUL: WILLIAM GOODELL AND THE AMERICAN PROTESTANT MISSION

Abstract

With the establishment of the Istanbul Mission in the early 1830's and after twenty years of labor, the American Protestant missionaries succeeded in influencing the Armenian community in Istanbul. When they began working under the American Board Mission, the missionaries avoided direct attack on the so-called "superstitions" and "errors" of the Armenian Church of Istanbul. Instead, they started to mobilize and motivate the Armenian community, in "supportive" commitment with "enlightenment and reform" policies to encourage them to reform their own Church. However, their engagement with reform-minded Armenian evangelicals to reform the Church into which they had been born would not bring reformation to the mother Church of Armenians, but rather would split the members of the same community in years to come.

Key Words: *Missionary, Protestantism, the American Board, the Ottoman Armenian Millet.*

---

* The Graduate Center of the City University of New York, Tarih Bölümü, Tarih Doktor Adayı. Makalenin Türkçe düzeltmelerinde yardımcı olan sayın Zahide Ay ve Hal-dun Dinçetin ile Ankara'ya ulaşımım için gerekli yardımı sağlayan Picasso Travel başkan yardımcısı sayın Sevin Ötgünç'e teşekkürlerimi sunarım.

Giriş

Bu çalışmada, Amerikan Board Heyeti'ne girerek, 40 yılını misyonerlik adına Osmanlı topraklarında geçiren William Goodell'in (1792-1867) ayak izleri takip edilerek, Amerikan Protestan Misyoner Kuruluşu'nun (*The American Board of Commissioners for Foreign Missions*) ve en önemli merkezlerinden (station) biri olan İstanbul Misyonu'nun (Constantinople Mission) gelişim süreci incelenecektir. İstanbul'da yaşayan Ermeni cemaati arasında çalışmak üzere gönderilen ve İstanbul Misyonu'nu kuran Goodell, Rum ve Ermeni Cemaatleri arasında açılan okullara olan katkıları, İncil ve dini eserleri Ermeni alfabesiyle yazılmış Türkçe'ye çevirmesi, günlük dinî vaazler vermesi, Board'un geliştirdiği politikaların bölgeye yayılmasında üstlenmiş olduğu rolü ve "Amerikan kimliği"ni kendi yaşam tarzı ile çevresine tanıtmaya gibi birçok sebepten dolayı misyonerlik tarihinde önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Genelde Türk, özde Osmanlı tarihi açısından önemli bir yer tutan Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin çözümlenmesi, Türk tarihi açısından, geçmişi daha iyi anlamamıza ve yargılamamıza yardımcı olacaktır.

Çalışmada, Goodell ile başlayan İstanbul Misyonu serüveninin Ermeni cemaati arasında zamanla nasıl yayılıp genişlediği ve "misyoner çabaları"nın yerel yardımlar sayesinde zamanla nasıl özerk bir oluşuma dönüştüğü incelenecektir.

Çalışmanın oluşmasında birinci el kaynakça olarak Board'un yıllık faaliyet raporlarından, misyonerlerin birbirleriyle ve Birleşik Devletler'deki sekreterya ile olan yazışmalarından, şahsi mektuplardan, günlüklerden, öldükten veya ölmeden önce kendileri, akrabaları veya Board tarafından çıkartılan biyografilerden, ikinci el kaynakçalardan ve süreli yayınlardan yararlanılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek çeşitli faaliyetlerde bulunan bazı misyonerleri ve onların aracılığı ile Amerikan Board Heyeti'nin kısmî tarihçesini incelemek, Amerikan ilahiyat (teoloji) tarihi ve tarihçiliğini anlamamız ve yorumlamamız açısından bizlere ışık tutacaktır. Ancak bu çalışmanın diğer bir amacı ise, misyonerlerin kendi kurmuş oldukları kiliseler, okullar, hastaneler, matbaa evleri ve bunun gibi kuruluşlardaki çalışmaları vesilesi ile daha geniş bir misyonun oluşmasına nasıl katkı sağladıklarını göstermek olacaktır.

Amerika Birleşik Devletleri, ekonomik, kültürel ve siyasi açıdan, özellikle 19. yüzyıl'ın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılırken, misyonerler, isteyerek veya istemeyerek, kutsal dinlerini öğretme görevlerinin dışında ikincil ve bazen üçüncül rolleri de üstlenmişlerdir. Üstlendikleri bu rolleri araştırmak, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikalı misyonerleri tam manasıyla anlamamıza yardımcı olacaktır. Yaşam tarzları ve buldukları bölgelerde edindikleri roller ile misyonerler, bir yandan Protestan mezhebine yandaş ararken, öte yandan da beraber oldukları bölge insanına, daha önce hiç gitmedikleri ve hakkında neredeyse hiç bir şey bilmedikleri bir yer ile ilgili bilgi vererek onlara Amerikan kültürünü ve yaşam tarzını

tanıtmışlardır. Bu sayededir ki, gelecek yıllar içersinde bölge insanı Amerikan yaşam tarzı, değer yargıları ve inanç sistemleri hakkında bir fikir sahibi olmakla kalmayacak, aynı zamanda bu değerleri kısmen de olsa kendi hayat tarzına adapte edecek ve bizzat misyonerlerin topraklarına göç ederek kendine yeni bir yaşam şekli kuracaktır.

Misyonerlerlik konusuna ilgi duyan bazı tarihçiler ve araştırmacıların bir kısmı, misyonerleri, din dışında da üstlendikleri “öğretici” ve “medenileştirici” (civilizing) misyonlarından ötürü ele alırlar. Bu bağlamda misyonerler, üstlendikleri bu roller ile, “kutsal” dinî hizmetlerinin yanısıra, gittikleri yerlerdeki insanları maddî, manevî ve hatta ruhanî zorluklara karşı da hazırlamışlardır. Bu başarılarından dolayıdır ki misyonerler, insanlık tarihi açısından önemli bir misyonu yerine getirmişlerdir. Konuyla ilgilenen diğer bir gurup tarihçi ve araştırmacı ise, misyonerleri dünya uluslarını Hıristiyanlaştırma amaçlarının dışında ele alırlar. Bu tür bir bakış açısına göre, misyoner ve misyonerlik kavramları, “din” dışında daha geniş bir anlayışa hizmet etmişlerdir. Şöyle ki, misyonerlik faaliyetleri Dünya uluslarını hıristiyanlaştırmak üzere başlamışsa da, zamanla Batılı ülkelerin emperyalist çıkarlarına “tanımacı” ve “tanıtmacı” rolleri ile de ayrıca hizmette bulunmuşlardır. İster Amerikalı olsun, ister İngiliz veya Fransız, misyoner teşkilatlarını ve faaliyetlerini, ülkeleri ve ülkelerinin çıkarları dışında ele almak imkansızdır. Üstlendikleri roller gereği, geçen süreçte ülkelerinin çıkarlarını evrenselleştirmek için belli başlı görevler yapmışlardır. Kimileri bu süreci “kültürel emperyalizm” olarak algılar ve adlandırırken, kimileri ise tüm bu olanları, “emperyalizmin kültürü” olarak görür ve değerlendirir.

Osmanlı İmparatorluğu’na geldiğimizde ise, Amerikan Board Heyeti’nin misyonerlik faaliyetleri bağlamındaki çalışmalarına girmeden, bir iki noktanın üzerinde durmakta fayda vardır. Bilindiği üzere Amerika Birleşik Devletleri, bu günkü Ortadoğu ve zamanın Osmanlı topraklarındaki altyapısını, özellikle 19. yüzyıl’ın ikinci yarısında kurmuştur. Birleşik Devletler, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonrası ve özellikle İkinci Dünya Savaşı’nı (1939-1945) takip eden Soğuk Savaş yıllarında bölgeye olan ekonomik, politik ve askeri yerleşme sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç günümüzde de farklı bir boyutta devam etmektedir. Her ne kadar Osmanlı topraklarıyla Birleşik Devletler adına ilk münasebetleri başlatanlar, 1780’lerin sonlarında İngiliz *Levant Company* himayesi altında çalışan New England bölgesi gemi kaptanları ve tüccarları olsalar da, Amerika adına bölgeye asıl giriş, yerleşme, tanıtmaya ve nüfuz etmeye, Amerikalı Protestan misyonerler tarafından yapılmıştır. Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Denizcilik Anlaşması 7 Mayıs 1830 tarihinde imzalanana kadar iki ülke ilişkileri politik açıdan neredeyse yok denecek kadar azdı. Bu anlaşmayı onaylamak üzere Birleşik Devletler’den gönderilen Commodore David Porter, Ekim 1831’de İstanbul’a gelmiştir. Porter, 1843’te ölene kadar

da Amerika Birleşik Devletleri'ni Osmanlı İmparatorluğu'nda temsil eden en üst düzey görevli olmuştur.

Bu noktadan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz. Amerikalılar, Dünya emperyalizmi yolunda ilerlemek ve sözsahibi olmakta, kendi iç meselelerinden dolayı, Avrupalılar gibi erken davranmamışlardır. Atlantik'in öteki kıyısından gecikerek de olsa dünya emperyalist kulübü üyeliğini aldıkları vakit, hedef olarak seçtikleri yerler hakkında neredeyse hiç bir şey bilmiyorlardı. Bu bağlamda, Afrika'da, Asya'da, Güney Amerika'da veya Ortadoğu'nun içlerinde yer edinip söz sahibi olabilmek için hedef seçtikleri yerlerin kültürleri, dinleri, dilleri, eğitim seviyeleri ve politik sistemleri gibi konularda pek çok şeyi bilmeleri gerekiyordu. Gitmek istedikleri topraklardaki insanların yaşam tarzı, kültür ve ahlak seviyelerini, onların zayıf veya kuvvetli yönlerini çok iyi bilmeleri şarttı. Bunları bilmeden bu topraklara yerleşmek, ileride söz sahibi olmak imkânsızdı. Bu noktada, her ne kadar Amerikalı Protestan misyonerler yola çıkarken, Birleşik Devletler'in birer "ajan"ı veya resmi "elçi"si gibi çalışmaları da, zamanla üstlendikleri roller gereği bir yandan gittikleri coğrafyalara Amerikan kültürünü ve yaşam tarzını taşımışlar, öte yandan da beraber yaşadıkları toplumların yaşam şekillerini, dillerini, dinlerini ve bunun gibi bir çok özelliklerini memleketlerine sürekli gönderdikleri raporlar ve mektuplarla bildirmişlerdir. Onlar, günümüzün telekomünikasyon ve hızlı ulaşım hizmetlerinin olmadığı bir dönemde gönüllü olarak yola çıkıp binlerce kilometre uzaklıktaki şehirlere, kasabalara, köylere veya uçsuz bucaksız arazilere giderek, o bölgelerde, gelecekte politik ve ekonomik çıkarlar peşinde koşacak gruplara birer öncü olmuşlardır. Kurdukları okullar, hastaneler, matbaa evleri ve yetimhaneler ile önce coğrafyayı ve insanını tanımaya yönelmişler, sonra içinde yaşadıkları toplumu çok iyi anlamak için onların dillerini (bazen çok iyi seviyede) öğrenmişlerdir. Bu süreç işlerken, bir şekilde içlerinde yaşadıkları insanları az ya da çok etkilemişler ve uzun vadede de olsa, sonunda, sadece kendileri için değil, onları takip eden tüccarların ve politik oluşumların, bu coğrafyalardaki yaşam alanlarının altyapısını oluşturmuşlardır. Kısacası, Boston'dan yola çıkarken bir yandan ellerinde taşıdıkları İncil'i *tanıtma* işlevine soyunurlarken, diğer yandan da sonraki oluşumların öncülüğünü yapmışlardır. Ayrıca, misyonerler, gittikleri yerlerdeki insanları *tanımaya* da çok özen göstermişlerdir. Zira "tanımak" nüfuz etmek için, "tanıtmak" ise yaptıklarını meşru kılmak için en önemli olgulardan biriydi onlar için.

Sonuç olarak, bu noktadan hareketle, Amerikan Board Heyeti teşkilatına erken yaşlarında girip ömrünün kırk yılını Osmanlı topraklarında geçiren William Goodell ile ilk sürekli misyon merkezi olarak kurulan İstanbul Misyonu'nun (Konstantiniyye Misyonu) serüvenini anlamak önem kazanıyor. Kurulan bu misyon, yirmi yıllık bir çalışma sonucunda İstanbul'da yaşayan Ermeni milletine nüfuz etmeyi başarmıştır. Goodell ve diğer Amerikalı misyonerlere göre, Osmanlı İstanbul'u ve Anadolu'sunda yaşayan Hıristiyanların maddi ve

manevi durumları son derece feci idi. Ahlak ve maneviyatları yok denecek kadar azdı ama reforma tabi tutulmaları mümkündü. Bundan ötürü, İstanbul'da ve Anadolu'da çalışmaya başladıklarında, Doğu'nun sözde çökmüş Ermeni Kilisesi'nin hatalarına yönelik açık bir şekilde eleştiri ve saldırıda bulunmamışlardır. Bunun yerine, yerel Ermeni halkından edindikleri yandaşları örgütleyerek ve motive ederek, bir başka deyişle, başkalarını ön cepheye sürerek ve koşturarak, bir zamanlar içinde vaftiz edildikleri Ana Ermeni Kilisesini reforma çağırarak, kurulu kilise düzenine direnişi başlatmışlardır. Ana kiliseyi reform etmek üzere işe başlayan misyonerler, onların yerel Ermeni yardımcıları ve takipçileri, zamanla Ana Kilise'nin bir reform sürecinden geçmesi yerine, tekrar ikiye ayrılması sürecini başlatmışlardır.¹ İşte, içinde doğdukları kiliseden kopan ve Protestanlığı seçen İstanbul Ermenileri, bu çalışmaya konu olan yeni bir "millet" oluşumunun da yolunu açmışlardır.

Amerikan Protestan Misyoner Kuruluşu'nun Doğuşu

Amerikan Board Heyeti, Calvinici geleneği temsil eden, 16. yüzyıl sonrası ile 17. yüzyıl'da İngiltere ve Amerika'nın kuzeydoğusunda oluşan Prutan akımının üç temsilcilerinden biri olan Congregationalistler tarafından 1810 yılında Boston'da kurulmuştur.² Birleşik Devletler'in kuzeydoğu New England bölgesinde yer alan Massachusetts, Connecticut, Maine, New Hampshire, New York gibi eyaletlerde, 19. yüzyıl'ın ilk yarısında oluşan "İkinci Büyük Canlanış"ın (uyanış) (The Second Great Awakening) bir ürünüdür.³ Amerikan

---

¹ İstanbul Ermenileri arasındaki ilk bölünme 1830'ların başlarında Katolik Mezhebi'ne geçen Ermeneler sayesinde yaşandı. Ana Ermeni Kilisesi'nden ayrılarak Katolik'liğe geçen Ermeniler, Osmanlı hükümeti tarafından da 24 Mayıs 1831 yılında çıkartılan bir fermanla resmen "Katolik Ermeni Milleti" olarak tanındı ve diğer milletler gibi özerk bir statü aldı. Katolik Ermeni Milleti hakkında bilgi için, bkz. Hagop Barsoumian, "The Eastern Question and the Tanzimat Era" *The Armenian People From Ancient to Modern Times: Foreign Domination to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, vol. II, ed. Richard G. Hovannisian (New York: St. Martin's Press, 2004), 175-203.

² Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (İstanbul: ArbaYayınları, 1989), 16. Ayrıca bkz. Rufus Anderson, *Memorial Volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: the Board, Missionary House, 1861).

³ Birinci (1730-1750) ve İkinci (1800-1850) Büyük Canlanış dönemleri Birleşik Devletler'in kuruluş yıllarına şekil veren en önemli sosyal ve dini akımlardan olmuşlardır. Birinci Büyük Canlanış Dönemi, Kuzey Amerika'da kurulan kolonilerin eritilmesinde ve koloni döneminin sona erdirilmesinde Amerikan tarihinde önemli bir ulusal hadise olmuştur. İkinci Büyük Canlanış ise Birleşik Devletler'in ulusal birlikteliğinin ilk yıllarına damgasını vurmuş ve 19. yüzyıl ve hatta 20. yüzyıl boyunca da etkisini göstermiştir. (Barry Hankins, *The Second Great Awakening and the Transcendentalists*

Board, Avrupa’da, özellikle İngiltere’de oluşan misyoner cemiyetleri kurma akımının Atlantik’in öteki kıyısında görünen versiyonları içerisinde yerini alan bir teşkilattır. Tıpkı diğer cemiyetler gibi Board’un tüzüğü de, en önemli ilke olarak “günahkar”ı ve “dinsiz”i (*heathen*) “gerçek yol”a yöneltmek için çalışmayı ön koşul kılmıştır.

Misyonerlik teşkilatlarına gönüllü olarak giren kadın ve erkek misyonerler, Birleşik Devletler’in Atlantik ve Pasifik ötesindeki topraklarla, örneğin Hindistan, Osmanlı İmparatorluğu, Havayi, Çin, Japonya, Filipinler, Güney Afrika gibi ülkelerle olan dinî temaslarına önemli katkılarda bulunmuş ve bu süreçte ciddi roller üstlenmişlerdir. Clifton Jackson Phillips’in de yazdığı gibi, sadece yabancı ülkelerle olan dış ticaret değil, aynı zamanda yabancı topraklarda yapılan misyonerlik faaliyetleri de, Boston şehri ve ismini, Yeni Dünya’yu temsilen, Eski Dünya şehirlerinden İzmir, Bombay, Canton, ya da Honolulu gibi şehirlerde yaşatmıştı.⁴ Misyonerler, Boston adına sadece temsili bir görev üstlenmekle kalmayıp, aynı zamanda yaptıkları misyonerlik faaliyetleri sayesinde daha geniş bir oluşuma da hizmet vermişlerdir. Buldukları yerlerdeki faaliyetleri sayesinde, Amerikan kültürü ve yaşam şeklinin bu topraklara yerleşmesinin önünü açacak olan ilk tohumları ekmişlerdir. Kısacası zamanla hem dinî, hem siyasî ve en önemlisi ekonomik açıdan, bu tohumlardan yeşerecek ürünlerin hasadını kolaylaştıracak altyapıyı kurmuşlardır.

Dinî bir canlanış dönemi içerisinde yeşeren Amerikan Board teşkilatı, bir grup öğrenci tarafından kendi bireysel çabaları sayesinde 1810 yılında kurulmuştur. Connecticut’da dindar bir aileden gelen Samuel J. Mills adındaki Williams Koleji, öğrencisi ve diğer üç okul arkadaşı, yurtdışında misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak, “günahkarlar”ı ve “dinsizler”i “doğru yol”a sokmak üzere kendilerini bu işe adanmışlar.⁵ Williams Koleji’nden mezun olduktan sonra, Samuel J. Mills, James Richard, Francis L. Robbins, Harvey Loomis ve Byram Green adındaki bu öğrenciler, dönemin önemli bir ilahiyat okulu olan Andover İlahiyat Okulu’na (Andover Theological Seminary) girdiler.⁶ Bu okul, dönemin liberal görüşünü temsil eden Harvard Koleji ve öğretilerine karşı, Jedidiah Morse’un başını çektiği muhafazakar bir koalisyon tarafından kurulmuştu.

(Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2004), 5. Birinci Büyük Canlanış dönemi hakkında bkz. Frank Lambert, *Inventing the Great Awakening* (Princeton: Princeton University Press, 1999).

⁴ Clifton Jackson Phillips, *Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1810-1860* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1969), 3-4.

⁵ Sydney E. Ahlstrom, *A Religious History of the American People*, 2. baskı. (New Haven: Yale University Press, 2004), 423.

⁶ Henry Otis Dwight, Allen Tupper ve Edwin Munsell Bliss, *The Encyclopedia of Missions: Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*, 2. baskı. (New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1910), 26.

Andover İlahiyat Okulu, kısa zamanda 19. yüzyıl'ın misyoner yetiştiren ve sevk eden en önemli kurumlarından biri haline geldi.⁷ Ussama Makdisi'nin de belirttiği gibi, Osmanlı Lübnanı'nda görev yapacak olan ilk Amerikalı misyonerler, Levi Parsons, Pliny Fisk, Isaac Bird, Jones King, Eli Smith ve William Goodell, bu kurumda eğitimlerini almışlardı.⁸ İşte bu kurumun Doğu Koleji binasının bodrum katındaki bir odasında 1808'de *the Brethren* adıyla gizli bir örgüt olarak kurulan Amerikan Board, *The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* adını resmî olarak ilk defa 5 Eylül 1810 yılında aldı.⁹

Amerikan Board Dünya uluslarını Hıristiyanlaştırmak üzere kurulmuştu.¹⁰ Esas olarak Birleşik Devletlerde'ki beş binden fazla kiliseye üye olup devam eden milyonlarca dindar Protestan'ın üç cent ile binlerce Dolar arasında değişen bağışlarından beslenen Amerikan Board'un tüzüğüne göre amacı "dinsizler arasında Hıristiyanlığı yaymak" tı. Kocabaşoğlu'nun da belirttiği gibi ancak amaç hiçbir zaman bu denli sınırlı tutulmadı.¹¹

Amerikan Board'un yapısı ve işleyişi iyi belirlenmiş katı bir örgütsel oluşuma sahipti. Board tüzüğüne göre misyoner, "dinsiz dünyaya, kutsal kitabı (İncil) vaaz eden ve öğreten kimsedir."¹² Tüzüğe göre misyoner ayrıca "İncil'i tanıtma hizmetine girmiş ve kendini sadece bu işe adanmış kişidir."¹³ Board'a katılmak ve bağışta bulunmak tamamen gönül işidir. 1832'den 1866 yılına kadar 34 yıl Amerikan Board Heyeti'nin kâtipliğini (corresponding secretary) yapmış ve Board adına önemli politikaların oluşumu sırasında karar mekanizmasında bulunmuş olan Rufus Anderson' a göre, misyonerler dinsiz topraklara "birer öncü, birer iyileştirici ve "gerçek" in ve "kutsal ruh" un birer temsilcileri

---

⁷ Rufus Anderson, *Foreign Missions: Their Relations and Claims* (New York: Charles Scribner and Company, 1869), 415.

⁸ Ussama Makdisi, "Refusing Comparison: How Middle Eastern Violence is Narrated by American Missionary," Professor Robert L. Tignor'un anısına düzenlenen konferans'ta sunulan makale, "The Empire and Its Discontents" (Department of History, Princeton University, September 16-17, 2005), 6.

⁹ Dwight, Tupper ve Bliss, *The Encyclopedia of Missions*, 26-27.

¹⁰ James L. Barton, "Our Evangelistic Policy," *Envelope Series* 9, s: 3 (Ekim, 1906), 3.

¹¹ Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, 17.

¹² Amerikan Board'un anayasası, kanunları ve kuraları hakkında, bkz. *Constitution, laws and regulations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Crocker & Brewster, 1835).

¹³ Misyoner adayları için konan kurallar ve verilen direktifler hakkında, bkz. *Manual for Missionary Candidates and for Appointed Missionaries before Entering Their Fields* (Boston: The Board, 1853). Ayrıca bkz. *Manual for Missionary Candidates and for Appointed Missionaries before Entering Their Fields* (Boston: Beacon Press, 1887).

olarak gitmişlerdir.” Ellerine “reçetelenmiş” olarak verilen tek görevleri, “doğru”yu ilan etmek, bildirmek ve öğretmektir.¹⁴

Anderson’ın bu tanımlamasından çıkartılacak sonuç ise şudur: Misyonerler, diğer dinlerin gerçeklerini ve hatta Doğu Ortodoks Kilisesi’nin Hıristiyan dinsel doğrularını bile red ediyorlardı. Anderson’ın bu tanımlamasına göre misyonerlerin dünya görüşleri, “tek doğrucu” bir anlayış çizgisinde olan emperyalist bir dinsel “doğru”ydu. Misyonerler zamanla gittikleri topraklarda öğretilerini yayacaklar, bazı insanları, dinlerini değiştirmek ve “gerçek yol”a yönlendirmekte kendilerince başarılı olacaklar, fakat aynı zamanda büyük bir hayal kırıklığı da yaşayacaklardı. Zira, “öteki” insanlar, iletmek istedikleri mesajları dinleyecek, ama onları kabullenmeyi red ederek, kendi “doğru”larına ve dinlerine bağlı kalmayı tercih edeceklerdi. Bundan dolayıdır ki, misyonerler gittikleri topraklarda üstlenecekleri yeni rollerle, ellerindeki reçetelenmiş “tekçi” işlevlerinin dışına kısa zamanda çıkmışlardır.

Kuruluşundan iki yıl sonra ilk Amerikan Board misyonerleri, 1812 senesinin soğuk bir Şubat günü Kalküta’ya doğru yola çıktılar.¹⁵ Zamanla Osmanlı Suriye’si, Türkiye’si, Lübnan’ı, Yunanistan’ı, Bulgaristan’ı ile İran, Güney Afrika, Japonya, Meksika, Filipinler gibi yeni yerlere doğru açılmışlar ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Amerikan Board misyonerlerinin dünya çapındaki faaliyetleri 1812’den 1931’e kadar devam etmiştir. Bu gün Congregational Church, Ortadoğu’da görevini United Church Board for World Ministers’in mensubu olarak sürdürmektedir.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu’na Giriş

Daha önce de belirtildiği üzere “Tanrı’nın İnsanları”¹⁷ nın dinsizlerin “ruhsal restorasyonu” için ilk denizaşırı misyonları 1812 yılında Hindistan’a olmuştu. Daha sonra “müjde”nin ulaştırılacağı yer olarak Osmanlı Filistin’i kararlaştırılmış, öncelikli hedef kitle olarak da, o topraklarda yaşayan Yahudiler ve eğer mümkünse sonra da Müslümanlar seçilmişlerdi. Board’un üst yönetimi (The Prudential Committee) bölgeye gönderdiği ilk iki misyonerden, Levi Parsons (1792-1822) ve Pliny Fisk (1792-1825), bölgede yaşayan Yunan, Ermeni ve Doğu’nun sözde “oryantal” kiliselerine bağlı olan diğer etnik unsurlar

---

¹⁴ Rufus Anderson, *Missionary Paper: Promised Advent of the Spirit for the World’s Conversion* (Boston: Crocker & Brewster, 1841), 13.

¹⁵ William E. Strong, *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of The American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston, New York, Chicago: The Pilgrim Press, 1910), 15-16.

¹⁶ Konstantia P. Kiskira, “19. Yüzyılın Çocuklu İstanbul’unda Amerikan Misyonerleri,” *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, 2. baskı. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 65-77.

¹⁷ Misyonerler kendilerini çoğu zaman bu şekilde “God’s People” adlandırıyorlardı.

hakkında da bilgi toplamalarını istemişti.¹⁸ Böylece Parsons ve Fisk, Kasım 1819'da Amerikan Board Heyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği ilk misyonerler oldular. Hedefleri Kudüs'e ulaşarak mümkünse bir misyonerlik merkezi kurmak ve Yahudiler arasında Protestanlığı yaymak olacaktı. Dönemin diğer misyonerleri gibi, Fisk ve Parsons'da "İsa'nın İkinci Gelişi"ni kolaylaştırmak için dünya insanların "gerçek"e yönlendirilmeleri gerektiğine derinden inanıyorlardı.¹⁹ Bu bağlamda Board üst yönetimi Fisk ve Parsons'a yola çıkmadan önce verdiği talimatta şunları telkin ediyordu:

"Aklınızda tutmanız gereken iki büyük araştırma sorusu; iyi olarak ne yapılabilir? Ve ne tür bir yöntem ile olmalıdır? Yahudiler için neler yapılabilir? Kafirler için neler? Müslümanlar için neler? Hıristiyanlar için neler? Filistin'de yaşayan insanlar için neler yapılabilir? Mısır'da yaşayanlar için neler? Suriye'de? İran'da? Ermenistan'da? Araştırmalarınızın genişleyeceği diğer ülkelerde neler yapılabilir?"²⁰

Aldıkları bu talimatla 3 Kasım 1819'da Boston limanından *Sally Ann* adlı gemiye binerek Osmanlı topraklarına ve bilinmezliğe doğru yola çıktılar. Önce İngiltere kontrolünde olan ve İngiliz misyonerleri ve İncil Matbaasının merkezi olan Malta'ya, oradan da bir hafta sonra Ocak 1820 ortasında İzmir limanına vardılar.²¹ Fisk ve Parsons Boston'dan büyük umutlarla ayrılmışlardı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu hakkında çok az bilgileri vardı. Ne Türkçe ne de Arapça konuşabiliyorlardı. Parsons'a göre planları bir iki ay İzmir'de kaldıktan sonra, Ege adalarından biri olan Sakız Adası'na geçmek ve sonbahara doğru Batı Anadolu'daki kutsal kilise mekanlarını gezmek, Filistin'i ziyaret etmek, Arapça öğrenmek ve bir matbaa kurmaktı.²² İzmir'de buldukları süre zarfında, yerel halkın kıyafetlerini, geleneklerini ve günlük yaşamlarını gözlemleyerek Amerikan Board'un üst yönetimine sürekli raporlar ve mektuplarla bildirmişlerdi.

¹⁸ Phillips, *Protestant America and the Pagan World*, 136.

¹⁹ Charles I. Foster, *An Errand of Mercy: The Evangelical Front, 1790-1837* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1960), 208.

²⁰ Levi Parsons, *The Dereliction and Restoration of the Jews: A Sermon, Preached in Park Street Church Boston, Sabbath Evening, Oct. 31, 1819 Just Before the Departure of the Palestine Mission* (Boston: Samuel T. Armstrong, 1819), 47.

²¹ "Mission to Palestine (30-34)" *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions: Compiled from Documents Laid Before the Board at the Eleventh Annual Meeting, which was held at Hartford, Conn., September 20, 21, 1820.* (Boston: Crocker and Brewster, 1820), 31.

²² Daniel O. Morton, *Memoir of Levy Parsons: First Missionary to Palestine from the United States*, 2. baskı. (Hartford, Conn.: Packard & Butler, 1830), 247.

Mektuplarında “*Korkunç bir ahlaki karanlık içersinde*”²³ diye bahsettikleri İzmir için, Board yönetimine, “*Osmanlı topraklarında süreli olarak kurulabilecek en iyi misyonerlik merkezlerinden biri olabilir*” diye rapor göndermişlerdi.²⁴

İlk Amerikan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki faaliyetleri fazla uzun süremeden sona erdi. Önce Parsons sonra da Fisk hayatlarını misyonerlik çalışmaları yolunda Osmanlı topraklarında kaybettiler. Parsons Kudüs’e olan ikinci seyahati sırasında Mısır’ın İskenderiye şehrinde Şubat 1822’de otuz yaşındayken vefat etti.²⁵ Daha sonra da, meslektaşı Parsons gibi, Fisk’te Filistin Yahudileri arasında misyon için çalıştığı ve Arapça-İngilizce bir sözlük yazımı ile uğraştığı sırada hastalanarak 1825’te otuzüç yaşındayken vefat etti.²⁶

Her ne kadar Amerikan Board misyonu için fazla gözle görülür, elle tutulur eserler geriye bırakmasalar da, Fisk ve Parsons, Amerikan Board adına gönderilip hayatlarını misyon için çalıştıkları bir sırada kaybetmeleri açısından, Board tarihinde ilk olmuşlardı. Öyle ki misyonerlerin Ortadoğu’da yüksek eğitim kurumu olarak geriye bıraktıkları en önemli kurumlardan olan Suriye Protestan Koleji, bu günkü adıyla Beyrut Amerikan Üniversitesi (The American University of Beirut, AUB), önemli binalarından birinin ismini Pliny Fisk anısına “Pliny Fisk Hall” olarak muhafaza etmektedir.²⁷ İlk misyonerler Osmanlı topraklarına, Kudüs’te bir misyoner merkezi kurup Filistinli Yahudiler’e “müjde”yi iletme için büyük istek ve emellerle gelmişlerdi. Fakat misyonlarında başarılı olamadılar. Buna rağmen gözlemleri, araştırmaları ve kişisel deneyimlerini Board’un üst yönetimine rapor ve mektuplarla bildirmeleri sayesinde onlardan sonra bu bölgeye atanmış tüm kadın ve erkek misyonerlere öncülük etmişlerdir.

Bu ilk öncüler ve daha sonra bölgeye (Anadolu ve Ortadoğu) gelen tüm misyonerler, 19. yüzyıl boyunca ve sonrasında, bölge insanlarının etnik yapıları, sosyal, ekonomik ve hatta politik hayatları üzerinde derin etkiler ve izler bırakmışlardır. 20. yüzyıl Ortadoğu’sunun oluşumu sürecinde misyonerle-

---

²³ Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A. M.: Late Missionary to Palestine* (New York: Crocker and Brewster, 1828), 112.

²⁴ “The Evolution of the A.B.C.F.M. Missions in Turkey,” *The Orient*, n: 49 (22 Mart 1911) İstanbul: Bible House, 6.

²⁵ “Palestine Mission: Letter from Mr. Fisk to the Corresponding Secretary, Respecting the Sickness and Death of Mr. Parsons,” *The Missionary Herald* 18, s: 7 (Temmuz, 1822), 214.

²⁶ Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions: Compiled Chiefly from the Published and Unpublished Documents of the Board*, 2. baskı. (New York: M. W. Dodd, 1842), 164.

²⁷ David H. Finnie, *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), 149.

rin bıraktığı negatif ve pozitif izler oldukça fazladır. Bu çok yönlü ve çoğu zaman karmaşık izleri takip etmeye çalışan günümüz tarihçileri, sosyologları, siyaset bilimcileri, din adamları ve akademi dışından olan ve tamamen “ibid”lere boğularak aşırı milliyetçi ve muhafazakar bir tonla misyonerler ve onların faaliyetlerini anlamaya çalışan araştırmacılar, kimi zaman entellektüel ve akademik, kimi zaman ise entellektüel olmayan bir tartışma içerisinde, bu konuyu ilerleyen kuşaklara taşımaktadırlar. Yapılan çalışmaların içeriği akademik olsun veya olmasın bu karmaşık konuyu irdelerken misyonerlerin tarihteki “kesin” ve “tek” yerlerini bulmaya çalışmak bir hata olacaktır. Onları, buldukları karmaşık dönem ve yüzyıl şartları içerisinde ele alıp ve uzun ama hızla değişen 19. yüzyıl tarihsel olaylar silsilesi çerçevesinde değerlendirip, yargılamak ve yapmaya çalıştıklarını, bıraktıkları miraslarıyla ele almak elzemdir.

William Goodell (1792-1867) ve Filistin Misyonu

14 Şubat 1792 yılında Massachusetts Eyaleti'nin Templeton şehrinde doğan William Goodell fakir bir çiftin 12 çocuğundan biriydi. Ailesinin yaşadığı ekonomik zorluklara rağmen, Goodell tamamen kendi çabalarıyla dönemin önemli okullarından biri olan Philips Akademisi'nden dersler aldı ve orada ilk ciddi dinî etkileşimlerin etkisinde kaldı.²⁸ Özellikle John Adams adlı hocasından fazlasıyla etkilenen Goodell, daha sonra kolej eğitimi için 1813 yılında Dartmouth Koleji'ne girdi.²⁹ Mezun olduğu yıl (1817) dönemin en önemli ilahiyat okullarından biri olan Andover İlahiyat Okulu'na kayıt oldu. Dartmouth Koleji'nden Profesörü Francis Brown, Andover İlahiyat Okulu'na hitaben yazdığı tavsiye mektubunda; Goodell için “*çalışkan ve aynı zamanda mükemmel Hıristiyan ahlakî karakteri olan bir öğrenci*” diye hitab ediyordu.³⁰ Goodell, Andover İlahiyat Okulu'nda, bir yandan derslerini takip ederken öte yandan da din hizmeti için sosyal hayatta da çalışmaya başladı. Kısa zaman içinde diğer öğrenciler gibi Goodell de bir evden diğer eve giderek din adına misyonerlik çalışmalarında bulundu. Okul, tıpkı öteki birçok öğrencide olduğu gibi zamanla Goodell'de de misyonerlik çalışmalarına karşı olan ilgiyi arttırdı ve “misyoner” olma hissini canlandırdı.

Okul yıllarının etkisi ile, Goodell Amerikan Board adına İzmir'de bulunan ilk misyonerlerden Pliny Fisk'e hitaben yazdığı mektupta, kendisinin de

---

²⁸ E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire; or Memoirs of Rev. William Goodell, D.D., Late Missionary of the A. B. C. F. M. at Constantinople* (New York: Robert Carter and Brothers, 1876), 23.

²⁹ Yıllar sonra Malta'da misyonerlik adına beraber çalışacağı arkadaşı Daniel Temple da, aynı yıl aynı koleje girmişti.

³⁰ Francis Brown, “Letter, 1817 October 30, Hanover, N.H., to the faculty of Andover Theological Seminary, Andover Mass.” Orjinal mektup için bkz. Dartmouth College Library Catalog, Location: Rauner Manuscript, Call No: 817580.

misyonerlik çalışmalarında bulunmak istediğini yazar. Goodell, bu mektupta ayrıca, Board üst yönetimi'nin bölgedeki çalışmalarına yönelik göndereceği yeni misyonerler ile ilgili olarak bilgisinin neler olduğunu da sorar Fisk'e.³¹ Bu demek oluyordu ki Goodell de misyonerlik faaliyetleri için Osmanlı İmparatorluğu'nu seçmişti ve konuyla ilgili bilgiye ulaşmada bölgede hali hazırda olan Fisk veya Parsons'dan daha iyi bir kaynak bulunmayacağını düşünmüştü. Çok geçmeden Goodell de bölge için Amerikan Board adına seçilen yeni misyonerlerden biri oldu. 1822 yılında, Amerikan Board Heyeti'nin New Haven, Connecticut'da olan yıllık olağan toplantısında William Goodell, misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak üzere Board'un yeni seçilmiş misyonerlerinden olarak Osmanlı Filistin'ine atandı. Toplantı nedeniyle Princeton İlahiyat Okulu'ndan papaz Samuel Miller bir vaaz vererek işe yeni seçilmiş misyonerler için şunları söylüyordu: "*Onlar, (misyonerler) eski harabeleri onaracaklar, perişan olmuş yerleri canlandıracaklar ve birçok nesillerin üzerinden geçtiği viran şehirleri tekrar onaracaklar.*"³²

İşte bu sözde onarım için William Goodell, Isaac Bird, ve eşleri 9 Aralık 1822'de New York Limanı'ndan *Shepherdess* adlı gemiye binerek Malta'ya ve oradan da Filistin'e ulaşmak hedefiyle yola çıktılar.³³ 22 Ocak 1823'te Malta'ya vardılar. Birkaç ay eski sınıf arkadaşı Daniel ve eşi Martha Temple'ın evinde kalarak Osmanlı topraklarında konuşulan diller hakkında fikir sahibi oldular ve aynı zamanda da çeviri ve matbaa işleriyle uğraştılar.

1823'te Kudüs'e ulaşmak için Malta'dan ayrıldılar. Fakat bölgenin sosyal, politik ve güvenlik şartları onları daha güvenli olan bir yerleşim yerinde işe başlamaya itti. Batılı tüccarların ve gezginlerin sıkça görüldüğü ve daha da önemlisi Avrupa ülkelerinin konsolosluklarının bulunduğu Beyrut'ta Amerikan Board adına bölgedeki ilk misyonerlik merkezini (missionary station) kurdular. 1823 yılı kış aylarını Türkçe, Arapça ve Ermenice öğrenmek için geçirirlerken yavaş yavaş da evlerinde küçük gruplara vaazlar vermeye başladılar. Faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmadı. Kısa zamanda bir ev okulu (Home School) açtılar ve iki Ermeni din adamını Protestanlaştırmayı başardılar. Diyonisos Karabet ve Krikor Vartabet, Amerikan Board Heyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestanlaştırdığı ilk insanlar olmaları bakımından misyon tarihine Goodell ve

---

³¹ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 63-64.

³² Samuel Miller, D. D., *Sermon, Delivered in the Middle Church, New Haven, Conn. Sep. 12, 1822, at the Ordination of the Rev. Messrs. William Goodell, William Richards, and Artemas Bishop, as Evangelists and Missionaries to the Heathen* (Boston: Crocker and Brewster, 1822), 4.

³³ "Palestine Mission: Reinforcement of the Mission (117-129)," *RABCFM, Compiled from Documents Laid Before the Board at the Fourteenth Annual Meeting*, which was held in Boston, Mass., September 17, 18, 1823. (Boston: Crocker and Brewster, 1823).

Bird'un büyük başarıları olarak geçtiler.³⁴ Karabet, Goodell'e Ermeni Tükçesi bir İncil çevirisi için yardımcı olurken, Vartabet ise, Türkçe-İngilizce bir sözlük yapımında Goodell ve Bird ile birlikte çalıştı.³⁵ Misyonerler vaaz ve çeviri işleriyle uğraşırken eşleri de boş durmadı. Her nekadard Bord politikasınca hiçbir zaman resmi olarak "misyoner" sıfatıyla adlandırılmadıysa da, misyoner eşleri, sadık birer hayat arkadaşı olmalarının yanında misyonerler için iyi birer yardımcıydılar da. Abigail Goodell ve Ann Bird, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Protestan misyoner okulunu 28 Temmuz 1824 tarihinde Beyrut'ta açtılar. Hristiyan Arap Tansus el Haddad'ın baş öğretmenliğini yaptığı bu okul yedi öğrenciyle birlikte öğrenime açıldı.³⁶

İlk zamanlar Goodell, Bird ve eşleri, fazla zorlanmadan Beyrut'ta çalışmalarını sürdürdüler. Bir yandan Türkler, Araplar, Yahudiler ve Yunanlar gibi bölgenin etnik gruplarıyla bir araya gelirken, öte yandan da İncil'i dağıtmaya ve her fırsatta dinleyicilerine okumaya ve tanıtmaya başladılar. Ama işleri zamanla bozuldu ve yerel ruhban sınıfı, misyonerlere (Amerikalı ve özellikle İngiliz) tepkisini hemen gösterdi. Cemaatlerini misyonerlere karşı uyararak ruhban sınıfı, onları dağıtılan kitapları veya broşürleri almamaya, okumamaya, ellerindeki kitapları derhal yakmaya ve misyoner etkinliklerine katılmamaya zorladı ve yasakladı. Bu yasağa uymayanları da alenen afaroz etmekle tehdit etti.³⁷ Misyonerlere karşı bölgesel olan bu tepkilere ek olarak güvenliklerini zorlayacak uluslararası politik bozukluklar da eklendi. Osmanlı-Rus Savaşı, Lübnan'daki iç karışıklıklar ve Yunan isyanıyla birlikte oluşan politik gerginlik, 1827'de son safasına ulaştı. Bütün bu olaylar karşısında Batılı diplomatlar ve tüccarlar güvenlikleri açısından bölgeden ayrıldılar. Özellikle 1828'in başlarında Fransız ve İngiliz konsoloslarının da bölgeden ayrılmaları yönünde ülkelerinden gelen talimata uymaları ve Beyrut'u terk etmeleri, Goodell, Bird, eşleri ve iki Ermeni yardımcılarını bölgeyi terketmeye itti. Çok geçmeden Mayıs 1828'de Malta'ya geri döndüler.³⁸ Bu, Goodell çifti için Ortadoğu'da edindikleri ilk ve son misyonerlik deneyimi oldu. Malta'da eski arkadaşı Temple'in yanına göç eden Goodell, 1831'de Amerikan Board'un üst yönetimince gönderilen emirle İstanbul'a göç edene kadar Malta'da İncil'in

---

³⁴ Paul William Harris, *Nothing but Christ: Rufus Anderson and the Ideology of Protestant Foreign Missions* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1999), 51.

³⁵ "Mission in Western Asia: Jews, Armenians, and the Turks (47-48); Smyrna (67-70); Constantinople (71)," *RABCFM, Compiled from Documents Laid Before the Board at the 18th Annual Meeting*, which was held in the City of New York, October 10,11,12,13 &15, 1827. (Boston: Crocker and Brewster, 1827).

³⁶ Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, 35.

³⁷ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 87.

³⁸ Tracy, *History of the American Board*, 205.

Ermeni Türkçesi'ne çevirisini tamamlamakla uğraştı ve İstanbul'a göçünden kısa bir süre önce de bitirmeyi başardı.³⁹

Goodell ve İstanbul Misyonu

Amerikan Board Heyeti'nin uzun bir dönem katipliğini yapmış olan Rufus Anderson, 1829 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na bir gezi düzenledi. Bu gezi önemliydi, zira bu gezi ile Board dikkatini bir kez daha Doğu'ya ve yarım kalmış görevine çevirdi. Bu kez mekan olarak çok daha güvenli olan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul ve Anadolu seçilmişti. Bu topraklarda yaşayan Ermeniler ise yeni hedef kitle olacaktı.⁴⁰ Anderson'ın bu gezisi akabindedir ki Board misyonerlerinden Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight bölgede, özellikle Doğu Anadolu ve Batı İran olmak üzere, bir araştırma gezisi yapmakla görevlendirilerek 1830'da bölgeye gönderildiler. On altı ay sürecek olan meşhur araştırma gezilerinin bitiminde Board Heyeti'ne sundukları raporda "bölgenin gelecek yıllarda Protestanlaştırılmaya çok elverişli" olduğunu bildirdiler.⁴¹

Uzun vadede imparatorluğun Müslüman nüfusu hedef olarak seçilse de onlara ulaşmak için doğrudan misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak imkansız gibi görünüyordu. Dikkatleri hemen üzerlerine çekmemek için, bu misyona dolaylı yoldan ulaşmayı tercih ettiler. Misyonerlere göre, eğer bölgede yaşayan Hıristiyan etnik gruplara "gerçek"i öğreterek ulaşılsa, uzun vadede onlar aracılığıyla başta Müslümanlar olmak üzere diğer etnik gruplara da ulaşılabilirdi.⁴² Bu politikalarında başarılı olamadılar ve dolayısıyla gelecek yıllar boyunca çoğu faaliyetlerini Doğu'nun sözde "reform" bekleyen Ermeni Apostolik Kilisesi'ne yönelttiler.

William Goodell İstanbul'da bir misyonerlik merkezi kurmak ve özellikle Ermeniler arasında çalışmak üzere özel bir talimatla 26 Nisan 1831'de İstanbul'a hareket etti. 9 Haziran 1831 tarihinde, İstanbul'daki Birleşik Devletler'in diplomatik temsilciliğinin faaliyete geçmesinden (2 Mart 1831) yaklaşık üç ay sonra şehre eşi Abigail ile birlikte vardı.⁴³ Goodell, işe Ermeniler arasında eğitim çalışmalarıyla başlamak istiyordu. Fakat İstanbul'a varışından kısa bir süre sonra Pera'yı neredeyse bütünüyle tahrip eden yangında evini, eşyala-

³⁹ James L. Barton, *Daybreak in Turkey* (Boston: The Pilgrim Press, 1908), 198.

⁴⁰ Leon Arpee, *A Century of Armenian Protestantism, 1846-1946* (New York: The Armenian Missionary Association of America, Inc., 1946), 7.

⁴¹ Gezi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eli Smith, *Researches (of the Rev. E. Smith and Rev. HGO Dwight) In Armenia* (Boston: Crocker and Brewster, 1833).

⁴² Finnie, *Pioneers East*, 123.

⁴³ Murre-Van Den Berg, "Why Protestant Churches? The American Board and the Eastern Churches: Mission Among "Nominal" Churches (1820-70)" *Missions and Missionaries*, ed. Pieter N. Holtrop; Hugh McLeod (Woodbridge, Suffolk, UK; Rochester, NY, Boydell Press, 2000): 98-111.

rını ve Malta'dan misyon için beraberinde getirdiği tüm malzemeyi kaybetti.⁴⁴ Bu yangının haberi İzmir'e ulaştığında, şehirde olan Amerikalı tüccarlar, gemiciler ve bazı şehir sakinleri, Goodell ve Protestanlık için yapılanlara olan sempatisini ona gönderdikleri bir koli kıyafet ve 140 dolarlık nakit yardım ile gösterdiler.⁴⁵

Yangından dolayı Goodell, Ermeniler'in yoğun olduğu Pera'dan ayrılarak, Rumlar'ın daha yoğun olduğu Büyükdere'ye zorunlu bir geçiş yapmak zorunda kaldı. Büyükdere'de, Goodell ve eşi İstanbul'da bulunan üç önemli Amerikalıyla birlikte bir süre aynı yalıtı paylaştılar. Bunlardan birincisi James E. De Kay adlı bir doktordur. New York'lu Dotor Kay, Birleşik Devletler'in bölgeye gönderdiği sağlık müfettişi idi. İstanbul'da bulunma sebebi ise "Asya Kolerası" diye adlandırılan bir salgın hastalık hakkında rapor hazırlamaktı. Hastalık Asya insanını çok etkilemiş, Osmanlı ve Avrupa topraklarında da belirmiş ve hatta çok kısa bir süre önce Kuzey Amerika'ya sıçramıştı. Aynı evi paylaştıkları ikinci kişi ise Osmanlı donanmasının yapımı ve onarımı kontrolünden sorumlu olan New York'lu Henry Eckford'du.⁴⁶ Üçüncü ve son kişi ise, Amerika adına Osmanlı İmparatorluğu ile 1830'da yapılan Ticaret ve Denizcilik Anlaşması için görevlendirilenlerden biri olan Charles Rhind isimli kişiydi.⁴⁷ Bu arada aynı semtte yaşayan Amerikan elçisi Commodore Devid Porter, evleri yanan Goodell'leri, en azından 1831-1832 yılı kişisini geçirmek üzere, Amerikan Evi'nden (American House) gönderdiği resmi bir davetiye ile kendi evine davet etmişti.⁴⁸ İşte bu evde Goodell çiftinin toplam altı çocuğundan dördüncüsü ve Birleşik Devletler'in İstanbul'da doğan ilk vatandaşı dünyaya geldi. Amerikalı arkadaşları ve Porter'ın da önerileriyle, doğan bu erkek çocuğa iki dünyayı temsilen *Constantine Washington* adını verdiler.⁴⁹

Sonuçta bütün bu ilişkiler şunun bir göstergesiydi. Bölgeye yerleşmeye çalışan Amerikan Board misyoner teşkilatı, öncelikle İstanbul'da ticari ve politik çıkarların temsilcileriyle çok yakın bir iş birlikteliği içindeydi. Onların yardımları ile İstanbul'da tutunmaya başlayan Goodell işlerini yoluna koyar koymaz asıl hedefine tekrar döndü.

---

⁴⁴ "Constantinople: Missions to Greeks and Armenians (64-69)," *RABCFM, Read at the 23rd Annual Meeting*, which was held in the City of New York, October 3, 4, and 5, 1832. (Boston: Crocker and Brewster, 1832).

⁴⁵ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 119-120.

⁴⁶ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 120-121.

⁴⁷ Leland J. Gordon, "Turkish-American Treaty Relations," *The American Political Science Review* 22, s: 3 (Ağustos, 1928), 711.

⁴⁸ Tracy, *History of the American Board*, 248. Davet mektubunun tüm metni için bkz. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 122.

⁴⁹ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 123.

Pera'daki yangından sonra yerleştiği Büyükdere'de Goodell, ilk iş olarak semtte ve İstanbul'un çeşitli mahallelerinde yaşayan Rumlar arasında temel eğitimi yaygınlaştırmaya yöneldi. Okuma-yazma, misyon için çok önemliydi. Zira Konstantia Kiskira'nın da yazdığı gibi, İncil'i kendi başına okuyabilen kişi selamete varmış demektir.⁵⁰ Bundan dolayı kısa zaman içerisinde Goodell, İstanbul ve çevresinde toplam 155 erkek öğrencisi olan ve *alilodidaktik* (Lancastrian) yöntemle işleyen dört okul hayata geçirdi.⁵¹ Bunlardan biri Büyükdere'de, diğeri sur içi (eski) İstanbul'da, bir diğeri Galata'da ve sonuncusu Yeniköy'de idi.⁵² Goodell Rumca bilmediğinden, okulların kuruluş sürecinde Amerikan Amherst Akademisi'nden henüz mezun olmuş olan Sakızlı Bay Paspatis ile çalıştı. Paspatis, Amerikan Board'un Galata'da 1832'den 1836 yılına kadar faaliyet gösteren öğretmen okulunun Rum kısmına da müdür olarak atandı. Aynı dönemdeki Amerikan modellerine benzeyen bu okullarda öğretim metodu, Amerikalı bir öğretmenin yaşça büyük olan yerli bir öğrenci ile çalışması ve bunun karşılığında, bu öğrencinin diğer küçük öğrencileri çalıştırması şeklinde uygulanmıştı.⁵³ Okuma, yazma, temel matematik işlemleri ve İncil okumak gibi basit bir müfredat çerçevesinde öğrencilere not verilmeyen öğretim yapılmaktaydı. Öğretim dili İstanbul'un yerel dillerinden olan ya Rumca ya da Ermenice'ydi. Sınıflar oldukça sadeydi. Bir kilim, öğrencilerin oturacağı bir kaç minder ve eğer varsa sıralardan ibaretti.⁵⁴

Misyonerlik adına Goodell'in bu ilk çalışmaları İstanbul'daki Birleşik Devletler elçisi David Porter'in da dikkatini çekmişti. Yeniköy'deki Rumlar için kurulan okulun finansörlüğünü yapan Porter, Amerikan dışişleri bakanlığına, "genel olarak liberal bir eğitimden geçmiş ve iyi yetişmiş insanlar olan bu misyonerlerin, İncil üzerine olan çalışmaları, özgür okul kurmaları ve tarihsel ve bilimsel araştırmalar yapmaları sayesinde, buldukları ülkelerin ve insanların çok daha fazla aydınlanacaklarını ve bütün bunlardan Birleşik Devletler'in hem onur duyacağını hem de çıkar sağlayacağını" rapor etmiştir.⁵⁵

---

⁵⁰ Kiskira, "19. Yüzyıl Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri," 71.

⁵¹ *RABCFM*, 1832, 65.

⁵² "Extracts From Letters of Mr. Goodell, at Buyuk-Dere," *MH* 27, s: 5 (Mayıs, 1832), 151-153.

⁵³ Bu tür öğretim metoduna *alilodidaktik* (Lancastrian) yöntem ile öğretme metodu deniliyordu. Bu öğretim metodu hakkında bkz. Clark F. Kaestle, ed., *Joseph Lancaster and the Monitorial School Movement; A Documentary History* (New York: Teachers College Press, 1973).

⁵⁴ Robert L. Daniel, "American Influences in the Near East before 1861," *American Quarterly* 16, s: 1 (Spring, 1964), 79.

⁵⁵ "Dispatches, Turkey: Porter to Sec. of State, 6 August 1835," zik. James A. Field Jr., *America and the Mediterranean World 1776-1882* (New Jersey: Princeton University Press, 1969), 184.

1832 yılında Goodell'e iki yeni Amerikalı Protestan misyoner daha katıldı. Bu katılımlarla toplam misyoner sayısı üçe çıkmış oldu. Bunlardan birincisi, daha önce Doğu Anadolu ve Batı İran'da yaşayan Ermeniler arasında Eli Smith ile birlikte bir araştırma gezisi yapmış olan papaz Harrison G. O. Dwight, ikincisi, Almanya doğumlu papaz William Gottlieb Schaffler'di. Dwight İstanbul'daki Ermeniler, Schaffler ise Museviler arasında çalışmak üzere gönderilmişlerdi.⁵⁶

Misyonerlerin İstanbul'daki ilk yılları çok kolay geçmiştir denemez. Misyonerler İstanbul'daki faaliyetlerine, Yeniçeri ordu teşkilatının kaldırılması (1826) ve Yunanistan'ın bağımsızlığını almasından (Eylül 1829) sonra ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun hem içsel hem de dışsal etkilerden dolayı bazı sarsıntılar geçirmekte olduğu bir dönemde başlamışlardı. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum bunu gösterse de, Beyrut'ta aldıkları ders ile, misyonerler faaliyetlerine büyük bir gizlilik ve sessizlik içinde başladılar. Goodell, İzmir'deki meslektaşı Daniel Temple'a yazdığı bir mektupta bu husutta şunları telkin ediyordu: "...faaliyetlerimizi ne kadar az insan bilirse bizler için o kadar iyi olur. Bizler mümkün oldukça perde arkasında kalacağız ve başkalarını ön cepheye iteceğiz. Bu yoldaki planlarımız bizleri bile gerçekten şaşırtacak kadar başarılı olacaktır..."⁵⁷

Misyonerler bir yandan gizlilikle başladıkları faaliyetlerine devam ederken, öte yandan da Doğu Kiliseleri'nin sözde "yanlış"larına açıktan bir eleştiriye kalkışmamaya özen göstermişlerdir. Paul William Harris'in de belirttiği gibi, eğer Apostolik Ermeni Kilisesi'ne karşı açıktan bir eleştiri ve saldırıda bulunsalardı Kilise'yi ve hiyerarşisini bir reform sürecinden geçirmek ve gücünü nispeten de olsa kırmak konusunda bütün umutlarını kaybedebilirlerdi.⁵⁸ Bunun yerine yerel Ermeni reformistlerini örgütleyerek ve teşvik ederek, onlar aracılığı ile bir "aydınlanma" ve reform süreci başlatmak için çaba harcamışlardır. Goodell, Dwight, diğer misyonerler ve onların yerel destekçileri sayesinde, Ermeni Kilise bir reform sürecinden geçmek yerine, ilerleyen yıllarda tekrar yeni bir bölünme sürecini yaşadı. Misyonerler Kiliseyi ve kurulu düzenini reform etmek yerine, onu zamanla zayıflatılar ve sonunda Ermeniler, tarihlerindeki önemli bir noktada tekrar ikiye ayrıldılar.

Misyonerler için reformistlerin çoğalması ve öğretilerinin yayılması için en önemli kaynak eğitimdi. Bu konuda Goodell ve diğerleri hiç durmadan aralıksız çalıştılar ve 1834'e gelindiğinde Pera'da Ermeniler için bir lise açtılar.

---

⁵⁶ "Mission to Constantinople," *New York Observer* 11, s: 40, sıra no. 543, 05 Ekim 1833.

⁵⁷ Goodell to Daniel Temple (Constantinople, 1/8/1934), ABC: 16.5, v. 4, zik. Harris, *Nothing but Christ*, 54-55.

⁵⁸ Harris, *Nothing but Christ*, 73.

Bu lise doğrudan Ermeniler için açılmış ilk okul oldu.⁵⁹ Kumkapı'daki ruhban okulunun tanınmış müdürü Krikor Peştemalciyan'ında yardımcılarıyla 27 Ekim 1834'te Pera'daki Amerikan Board'un "Misyoner Mektebi"nde (*Didaskalio*) (1834-1837) Ermenice bir bölüm kurdular. Her ne kadar resmi olarak Protestanlığa geçmese de, Peştemalciyan'ın Protestan misyonerlerine olan sempatisi, ileride okullara bulunacak öğrencilerin ve reformistlerin çoğalmasında çok yardımcı olacaktı. Örneğin, daha Pera'da bu okul kurulmadan, Peştemalciyan'ın ruhban okulu, Amerikan Board'un İstanbul Misyonu tarihinde çok önemli bir ilki başardı ve iki Ermeni öğrenci, Hohannes Der Sahakiyan ve Senakerim Der Minasiyan, Protestanlığa geçerek Misyon'un İstanbul'daki ilk Protestanları oldular.⁶⁰ Sahakiyan (Misyonerler arasındaki ismiyle Paul "Physica") bir yandan misyon için çevirmen olarak çalışırken öte yandan da Pera'da kurulan kısa ömürlü ilk Ermeni okulunun da müdürlüğünü yaptı.⁶¹ Minasiyan ise öğretmen olarak misyon için çalıştı.⁶²

Bu ilk Protestan Ermeniler, Amerikan Board'un ilerleyen yıllarda Anadolu içerisindeki faaliyetlerinde ve kurdukları ilişkilerde çok önemli roller üstleneceklerdi. Bölgedeki yerel Ermeni ahalisiyle Amerikan Protestan misyonerleri arasında bir köprü vazifesi görerek misyonun Anadolu Ermenileri arasında yayılmasına katkı sağladılar. Bu süreç işlerken misyonerlerin akıllarında olan en önemli hedef ise, bir gün Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan diğer cemaatler (milletler) gibi tamamen özerk bir Protestan milleti olarak hayata geçmekti.

Misyonerlerin bu faaliyetlerine karşı ilk ciddi tepki 1837'de Ermeni Patrikhanesi tarafından geldi. Ermeniler arasında Protestanlığı yaydığı ve Patrikhane otoritesini zedelediği gerekçeleriyle, Patrikhane Pera'da kurulan okulu kapattırdı ve kilise cemaatini okul öğretmenlerinin öğretilerine karşı dikkatli olmaya ve onları takip etmemeye çağırdı. Bu çağrılara uymayanları ise "afaroz" etmekle tehdit etti.⁶³ Reform hareketini az da olsa destekleyen Patrik Stepanos'un 1839'da görevini Partik Hagopos'a bırakmasıyla Protestanlar için zor bir dönem başlamış oldu. Yeni Patrik, Kilise'nin kurulu düzenine reform çağrılılarıyla meydan okuyan Amerikalı Protestanlara ve onların yerel takipçilerine karşı yeni bir savaşı başlatmış oldu. Pera'da kapatılan okulun müdürü ve

---

⁵⁹ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860* (Chicago: University of Chicago Press, 1909), 97.

⁶⁰ S. C. Bartlett, D.D., *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey* (Boston: American Board, 1878), 5.

⁶¹ Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity: from the Beginning to Our Own Time* (The Armenian Missionary Association of America, Inc., 1946), 266.

⁶² "Mission to Constantinople (47-56)," *RABCFM, Presented at the 28th Annual Meeting*, held in the City of Newark, New Jersey, September 13, 14, & 15, 1837. (Boston: Crocker and Brewster, 1837).

⁶³ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 229.

ilk İstanbul Ermeni Protestanı Hohannes Der Sahakiyan ve diğer üç Ermeni sürgüne gönderildi ve aynı yıl birçok Ermeni'de Patrikhane tarafından hapse mahkum edildi.⁶⁴ Bu olaylardan kısa bir süre sonra, iki kişi daha, Boghos Fizika ve Der Kevok, misyonerlerle ilişkileri olduğu gerekçesiyle Kilise tarafından hapse mahkum edilenler arasına girdi.⁶⁵ Ayrıca, başka bir Ermeni rahip, misyonerlerin faaliyetlerine olan katkılarından dolayı Partikhane tarafından bir ay hapis cezasına çarptırıldıktan sonra İzmit'e sürgüne gönderildi.⁶⁶

Bu olanlardan destek alan Rum Patrikhanesi de bir bildiri yayınlıyarak misyonerlerle ilişkiye giren, eserlerini alan, satan ve okuyan herkesin aforoz edileceğini bildirdi. İki Patrikhane, tüm çabaları sonunda Osmanlı hükümetinden bir ferman koparmayı da başardı. 1839'da çıkan fermanla Osmanlı hükümeti Patrikhaneleri, cemaatlerine çok iyi bakmaları ve onları yabancı tesirlerden ve aldatmacalardan uzak tutmaları yönünde zorunlu kıldı.⁶⁷ Bu fermanla yola çıkan Ermeni Patrikhanesi aynı yıl iki yeni bildiri daha yayınlıyarak tüm cemaatine, “*her kim miyonerler ile ilişki içersinde olursa, kitaplarını okursa ve bildiği miyoner yandaşlarını Patrikhane'ye bildirmese afaroz edilecektir*” diyerek gözdağı vermeye çalıştı.⁶⁸ Misyoner sempatizanı başka bir zengin Ermeni Galata bankeri ise, misyonerlerle olan ilişkisinden dolayı Patrikhane tarafından hapis edilmiş ve sonunda Üsküdar'da Patrikhane tarafından yapılacak olan bir okul için hatırı sayılır bir bağış ile hürriyetini tekrar elde etmişti. Patrikhane, kurulu düzenin ve otoritenin sarsılması yönünde oluşan misyoner faaliyetlerine ve onların yerel yandaşlarına yönelik tepkisini ve karşı atağını sürekli devam ettirdi. Zamanla afaroz, hapis ve yasaklamalara kurban gidenler arasında iki Piskopos, beş rahip ve birçok öğretmen yer aldı.⁶⁹

Bütün bu olanlar elbette ki Amerikan Board misyonerlerinin işlerini zorlaştırdı. Fakat kısa zamanda imparatorluğun geleceğini etkileyecek önemli iç ve dış meselelerden dolayı, miyonerler ve yerel yandaşları, kendilerince rahat bir nefes alacaklardı. İkinci Mahmut'un 1 Temmuz 1839'da vefat etmesi Patrikhaneler için büyük bir kayıp oldu. Patrikhaneler ondan aldıkları fermanla cemaatlerini istedikleri gibi yönlendirebiliyor ve afaroz etme hakkını meşru kılıyorlardı. İkinci Mahmut'un yerine geçen halefi Sultan Abdülmecit, Arnavut kökenli Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını

---

⁶⁴ “Western Asia: Mission to Turkey (61-76),” *RABCFM, Presented at the 30th Annual Meeting*, held in the City of Troy, New York, September 11, 12, & 13, 1839. (Boston: Crocker and Brewster, 1839).

⁶⁵ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 233.

⁶⁶ Arpee, *A Century of Armenian Protestantism*, 11.

⁶⁷ *Historical Sketch of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, in European Turkey, Asia Minor, and Armenia* (New York: John A. Gray, Printer Stereotyper, and Binder, 1861), 17.

⁶⁸ Tracy, *History of the American Board*, 388.

⁶⁹ Tracy, *History of the American Board*, 388.

tehdit edecek bir sefer ile Anadolu'nun içlerine kadar gelmesini ve İstanbul'u zolayacak olan yeni bir seferini Avrupalı, özellikle İngiliz, güçleriyle ancak durdurabilmişti. Bu yardımın faturası Osmanlı İmparatorluğu için çok ağır olmuştu. İmparatorluk belki bir kez daha kurtarılmıştı ancak karşılığında Batılı elçilerin de hazır bulunduğu Gülhane Parkı'ndaki 3 Kasım 1839 tarihli sembolik bir gösteri ile Osmanlı hükümeti Gülhane Hattı Hümayun'u (*Hatti Sherif of Gulhane*) diye bilinen bir bildiriyi imzalamıştı. Bu bildiri ile Osmanlı hükümeti, resmen, hangi dine bağlı olursa olsun, sınırlarında yaşayan tüm tebaların hürriyetini, malını, canını, onurunu ve namusunu koruyacağını garantisini veriyordu.⁷⁰ Azınlık hakları, özgürlükleri ve güvenceleri için büyük anlamı olan bir başlangıçtı bu. Fakat bu tarihten itibaren ki, yabancı güçler sürekli olarak bu garantilerin çiğnendiğini bahane ederek Osmanlı içişlerine müdahaleyi meşru görecektlerdi. Bu ferman daha sonra yazılı bir kanunla “*hiç kimseye dini inançları ve düşüncelerinden dolayı zulüm edilemez*” ibaresiyle de sağlamlaştırıldı.⁷¹ Bu açık tanımlama genelde tüm gayr-i müslim tebalarca sevinçle karşılanıp, kullanıldıysa da, özelde misyonerler tarafından Patrikhanelerce Protestan öğretilerini takip edenlere karşı açılan savaşın da geri püskürtülmesinde rol oynadı. Misyonerler, bu maddeye atıfta bulunarak, bundan sonraki çalışmalarında daha özgür ve açıktan hareket olanağı buldular.

Osmanlı Ermeni milleti arasında olan bu olaylar bir gerçeği doğrular nitelikteydi. Amerikalı Protestan misyonerler azimle ve kararlılıkla çalışarak İstanbul'a geldiler, yerleştiler ve insanlık ve uluslar tarihinde çok kısa bir zaman dilimi olan on yıl gibi az bir süre içinde Ermeni milleti arasında ayrılık tohumlarını ektiler. Gelecek yıllarda, Osmanlı Ermenileri arasında yeni bir ayrılış hikayesinin de filizlenip yeşermesini ve zamanla dallanıp budaklanmasını sağladılar. Dini bir misyon adına yola çıkan Protestan misyonerler ellerindeki reçetelerde yazılı olan gerçeği sözde günahkarlara ve dinsizlere basit bir vaaz metoduyla öğretme emelinden kısa zamanda saptılar. Bundaki en önemli sebep, gittikleri yerlerdeki insanların misyoner öğretilerine kolayca yönelmemeleri olmuştu. İnsanlar misyonerlerin öğretilerini ve gerçeklerini dinlediler ama sonunda kendi öğretilerine ve gerçeklerine sadık kalmayı tercih ederek misyonerleri reddettiler. Bu nedenle, misyonerler zamanla asıl yollarından uzaklaştılar ve yeni metodlar geliştirerek girdikleri toplumlarda yaşam sahası oluşturmaya çalıştılar. Kimi zaman ön, kimi zaman arka planda kaldılar, kimi zaman açıkça hedef, kimi zaman ise bilerek taraf oldular. Kısacası, gerçeği vaaz yoluyla tanıtma ve kabullendirme yolunda ellerindeki reçetelerden uzak-

---

⁷⁰ İkinci Mahmut'un reformları ve Tanzimat için, bkz. Carter Findley, *Bureaucratic Reforms in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980) ve *Ottoman Civil Officialdom. A Social History* (Princeton: Prince University Press, 1989).

⁷¹ Finnie, *Pioneers East*, 109.

laştılar ve hedefe ulaşmada farklı yöntemler kullanmayı kendilerince meşru ve mübah gördüler.

Cyrus Hamlin, Bebek İlahiyat Okulu (Bebek Seminary) ve Kız Öğretmen Mektebi (Female Seminary)

İstanbul'daki bu atmosfer içine yeni bir misyoner 1839 yılında katıldı. Maine Eyaleti'nden fakir bir ailenin dört çocuğundan biri olup yedi aylık bebekken babasını kaybeden Cyrus Hamlin (1811-1900), Bowdin Koleji ve Bangor İlahiyat Okulu'ndan (Seminary) aldığı eğitimler sonunda kendini misyona adayın biriydi. Henüz Bangor İlahiyat Okulu'nda üçüncü sınıf öğrencisiyken Amerikan Board'a başvurmuş ve misyoner olarak çalışmak istediğini bildirmişti. Her ne kadar çalışmak için ilk tercih olarak Çin ve sonra da Afrika'yı istediye de, Board ona gönderdiği cevap mektubunda, misyon için çalışma yerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul ve çalışma alanın ise eğitim üzerine olacağını bildirmişti.⁷²

Hamlin'in 1839'da İstanbul'a gelmesiyle Amerikan Board misyonerlerinin sayısı dörde ulaştı: Goodell, Dwight, Schauffler ve Hamlin. Misyoner eşleri ve beş yerli erkek yardımcılılarıyla birlikte toplam sayıları on üçtü. Hamlin'in görevi, açacağı bir ilahiyat okuluyla önce İstanbul ve zamanla Anadolu'da Protestan yüksek eğitim modelini yaymaktı. Ayrıca, bu misyon ile yerli Ermeni rahipler yetiştirerek onlar sayesinde daha geniş bir misyonun hareketlenmesini sağlamayı hedefliyordu. Bu geniş misyon ile hedef, Doğu'nun gerilemiş kiliselerinde reform hareketini hızlandırarak ve reformistleri çoğaltarak, en kısa zamanda Protestan milleti oluşumu sürecini başlatmaktı. 1840 yılında kurduğu Bebek İlahiyat Okulu (Bebek Seminary) ve yıllar sonra Amerikan Board Heyeti'nden istifa ederek (1860) kurduğu Robert Koleji (The Robert College) (1863) sayesinde Hamlin, Orta Doğu'da günümüze kadar devam eden Amerikan yüksek eğitiminin kurucusu oldu.

1844'te Amerikan Board'un Yıllık Faaliyet Raporu'nda Bebek İlahiyat Okulu'nun liberal bir kurum olacağı, öğrencilerin yalnızca din dersleri değil, aynı zamanda İngilizce, matematik ve fen bilimleri derslerini de takip edecekleri yazılıydı. İncil'in okunması ise öğrencilerin her gün yerine getirmesi gereken bir vazife olarak görüldü. Derslerin Ermenice verileceği okulda öğrenciler yedi yılda mezun olacaktı.⁷³ Öğrencilerin birçoğu fakir Ermeni ailelerinin çocuklarıydı. Hamlin'e göre, Tanrı önünde bilinçli bir birey olabilmeleri için,

---

⁷² A. R. Thain, "Cyrus Hamlin D.D., LL.D. Missionary, Statesman, Inventor: A Life Sketch," *ES* 10, n: 2 (Temmuz, 1907), 9-10.

⁷³ "Western Asia: Mission to the Armenians (98-117)," *RABCFM, Presented at the 35th Annual Meeting*, which was held in Worcester, Massachusetts, September 10-13, 1844. (Boston: T.R. Marvin, 1844).

bu öğrencilerin çoğunun iyi bir eğitim ve disiplinden geçmeleri gerekiyordu. Hamlin okuldaki öğrencilerin masraflarını karşılamak için zamanla dikiş, ciltçilik ve demircilik gibi atölyeler de kurdu. Hamlin'in Ermeni çocukları için kurduğu bu İlahiyat okuluna, 1850 ve 1855 arası Rum öğrenciler, son üç yılında da (1860-1863) sembolik olarak Müslüman öğrenciler alındı. Kapanıp Merzifon'a taşınıncaya kadar, okul üç kısım olarak faaliyet gösterdi.

Okulun ve Hamlin'in ilk yılları çoğu zaman Ermeni Patrikhanesi'nin karşı politikalarıyla uğraşmakla geçti. Patrikhane bir yandan okula öğrenci kaydeden Ermeni velilerini afaroz etmekle tehdit ederken, öte yandan da halkı okula karşı boykota zorladı. *The Missionary Herald* adlı Amerikan Board'un aylık dergisi 1840'lar boyunca Hamlin'in gönderdiği mektupları yayımlayarak okuyucularına İstanbul'daki Bebek İlahiyat Okulu'nun başına gelenleri bildiriyordu.

Bebek'te Ermeni erkek çocukları için açılan bu okuldan beş yıl sonra, Ermeni kız çocuklarını gelecek yıllardaki kız okullarına öğretmen olarak yetiştirmek üzere Pera'da 1845'te Seraphine Everett'in müdüreliliği altında bir de Kız Öğretmen Mektebi (Female Seminary) açıldı.⁷⁴ Ekim 1845 yılında sekiz öğrenci ile açılan Kız Öğretmen Mektebi'ne, Şubat 1846'da beş yeni öğrenci daha katılarak toplam öğrenci sayısı on üçe çıktı. Pera'dan sonra faaliyetini Hasköy'de sürdüren bu mektebin ilk öğrencileri şehirde yaşayan ve Protestanlığa gizlice geçmiş olan Evangelist Ermeni ailelerin çocukları idiler. Dindar ailelerden gelen bu kız öğrenciler az ya da çok okuma yazma biliyorlar ve İncil'i biraz olsun anlıyorlardı. Bu okuldan, gelecek yıllarda kurulacak olan Osmanlı İmparatorluğu Protestan cemaati ilkokullarının ilk kadın öğretmenleri mezun oldu. Kariyerlerini Bursa'da, Rodos'ta, Adapazarı'nda, İzmit'te, Tokat'ta ve Anadolu'nun başka yerlerinde açılan okullarda öğretmen olarak, okul işlerine yardımcı olarak ve de evelendikleri kocalarına iyi birer dindar eş olarak devam ettirdiler.⁷⁵ Bebek İlahiyat Okulu gibi Kız Öğretmen Mektebi de İstanbul'da uzun süre barınamadı. Bu okullar Protestan propagandasına yardımcı olmak ve Protestan ruhunu yaymak için kurulmuşlardı. Fakat yüksek anlamda eğitim veren bu iki okul, Amerikan Board Heyeti'nin misyon okullarındaki eğitim politikaları çizgisinin dışına çıkmaları nedeniyle 1860'ların ilk yıllarında kapatılıp Anadolu'nun içlerine (Merzifon'a) taşındılar. Bundan sonraki yıllarda

---

⁷⁴ "Letter from Mr. Goodell: Female Seminary-Need of Divine Influence," *MH* 42, n: 3 (Mart, 1846), 74-76.

⁷⁵ *Minutes of a Conference of Missionaries Held at Constantinople in November, 1856, on Occasion of the Visit of One of the Secretaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: T. R. Marvin, 1856). Sekreter olan; Rufus Anderson.

Anadolu'da Ermeniler'in yoğunlukta yaşadığı Antep, Maraş, Bitlis, Erzincan, Harput, Malatya gibi şehirlerde bu tür kız okulları açıldı.

İlk İstanbul Evangelist Ermeni Kilisesi'nin Kurulması

Cuyrus Hamlin, Bebek'te kurduğu okul ile meşkul iken, Goodell de tüm emeğini bir yandan İstanbul Misyonu'nun genişlemesi için harcarken diğer yandan da Tevrat'ı (Old Testament) Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe'ye çevirmeye çalışıyordu. Kasım 1841'de çeviriyi tamamladı ve İzmir'deki misyoner matbaasında 1842 yılının ilk aylarında bastırıldı. 1842 bitmeden, daha önce çevirdiği İncil'i (New Testament) yeniden gözden geçirerek ikinci baskısını hazırladı. Bu çalışmalar ve diğer dinî çeviriler Ermeniler arasında Protestan hareketinin yayılmasına ve reformistlerin çoğalmasına yardımcı oldu.

Böylece Amerikan Parotestan misyonerlerin Pera'da, Büyükdere'de, Galata'da ve başka İstanbul semtlerinde olan toplantılarına Ermeni cemaati'nin ilgisi de yavaş yavaş artmaya başladı. Artık sürekli toplantılar, sohbetler ve ibadetler ile, bu ilgiyi arttırmayı ve canlı tutmayı başarmışlardı. Misyonerlerin inancına göre, azimle ve çok çalışarak yavaş ta olsa, büyük bir Protestan cemaati bir gün İstanbul ve Anadolu Ermenileri arasından doğacaktı. Buna olan inançlarını hiç kaybetmeden çalışan misyonerler sonunda bu fırsatı Ermeni Patrikhanesi'nin 1840'ların başlarında misyonerler ve onların takipçilerine karşı aldığı yeni önlemler sayesinde buldular. Patrik Teodor'un, Ekim 1841'de iş başına gelmesiyle, misyonerlerin ve gizli Protestan olmuş Ermenilerin işleri zorlaştı. Teodor, Patrikhane aracılığı ile yayınladığı yeni bir bildiriyle misyonerlerin çalışmalarına sıcak bakan, onlara yardım eden ve misyoner ilkelerini benimseyenlerin afaroz edileceğini ilan etti. Bununla da kalmayıp bu yeni bildiri-nin her yıl İmparatorluk'taki tüm Ermeni kiliselerinde hutbe olarak okunmasını emretti.⁷⁶ Bütün bu olanlardan sonra gizli Protestestan Ermenilerin artık doğdukları kilise ile olan bağlantıları tamamiyle ortadan kalktı ve afaroz edilmeleriyle birlikte doğdukları kilisenin sağladığı haklardan ve ayrıcalıklardan da mahrum oldular. Gizli Protestanlar, yalnızca misyonerlerin Pera'daki, özellikle Henry Dwight'ın, evlerinde diğer Protestanlarla buluşabiliyor ve ibadet edebiliyorlardı.

"Evangelist Birlik" (Evangelical Union) adıyla toplanan gizli Ermeni Protestan cemaati ve misyonerlerinin asıl zorlu zamanları ise yeni Patriğin iş başına gelmesiyle başladı. Daha önce Bursa ve İzmir Piskoposu olan Ermeni Patriği Matthaios (Matthew), 29 Temmuz 1844'de Patrikhane koltuğuna oturdu ve misyonerlere karşı ciddi bir atağa geçti.⁷⁷ Göreve gelir gelmez yaptığı ilk işlerden biri, İstanbul ve Anadolu'daki kilise papazlarına bir bildiri göndermek ve onlardan önemli ibadetlere katılmayan yerli cemaatin isimlerini tutmalarını

⁷⁶ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 316.

⁷⁷ Arpee, *A Century of Armenian Protestantism*, 18.

emretmek oldu.⁷⁸ 1846 yazında Patrik Matthaio az sayıda üyeye sahip olan Evangelist Birliği'ni resmen afaroz edince, üçü kadın yaklaşık kırk kişi Pera'daki misyoner Henry Dwigth'ın evinde bir araya gelip resmi olarak Protestanlığa geçtiler ve İlk İstanbul Evangelist Ermeni Kilisesi'ni (The First Evangelical Armenian Church of Constantinople) 1 Temmuz 1846 yılında kurdular.⁷⁹ Aralarından bir Protestan Ermeni, Apisogom Haçaduryan, kilisenin ve yeni birliğin ilk papazı oldu.⁸⁰ Yaklaşık beş saat süren bu toplantıda Goodell ve diğer misyonerler bu birliği resmî olarak tanıdılar ve Hıristiyanlıktaki tüm Evangelist Kiliseler adına bu kiliseyi de, İsa'nın kilisesi olarak kabul ettiler. Bu belki de Goodell ve diğer misyonerlerin Protestan misyonu için adadıkları hayatlarındaki en önemli anlardan biriydi. Goodell bu an için anılarında şunları yazıyordu:

“...on beş yıl önce İstanbul'a gelerek misyon için çalışmaya başladığımda bir şeyden çok emindim; çalışmalarımız sayesinde ya bir Protestan birliği kurulacaktı, ya da Ermeni Kilisesi ciddi bir reform sürecinden geçecekti. Her halükarda sonuçtan hiç mi hiç tereddütüm yoktu. O günü görebileceğimi bilmiyordum, ama sonunda gördüm.”⁸¹

1846 yılında olan bu ayrılıktan sonra, Amerikalı misyonerler Protestan öğretisi altında kurulan Ermeni kiliselerinin kendi kendilerini destekleyen, yöneten ve propagandalarını yapabilen kiliseler olmaları için çok çalıştılar. William Harris'in de belirttiği gibi ayrılıktan önce gizlice, ayrılıktan sonra açıktan açığa misyonerlerin vurguladıkları tek hedefleri, İstanbul Misyonu aracılığıyla Ermeniler arasında bir gün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer milletler gibi özerk olan bir Protestan milleti oluşturmaktı.⁸² Ayrımdan önce ve sonra yerel Ermeni Evangelist rahipler, Protestan öğretisinin Anadolu'nun içlerine yayılmasına yardımcı oldular. Böylece 1846 yılının yazında İzmit'te, Adapazarı'nda ve Trabzon'da, üye sayısı az da olsa ilk Ermeni Evangelist kiliseleri kuruldu.

Bu süreci, cemaatin, Osmanlı hükümeti tarafından 15 Kasım 1847'de resmen, “ayrı ve bağımsız bir dinî cemaat” olarak tanınması takip etti.⁸³ Resmi

---

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ “Western Asia: Mission to the Armenians and Jews (90-104),” *RABCFM, Presented at the 38th Annual Meeting*, which was held in Buffalo, New York, Sep 8-10, 1847. (Boston: T.R. Marvin, 1847).

⁸⁰ Henry G. O. Dwigth, “Sketch of the Life of Rev. Apisoghom Hachadoorian, First Pastor of the First Evangelical Armenian Church in Constantinople,” *MH* 44, n: 2 (Şubat, 1848), 37-51.

⁸¹ Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, 317.

⁸² Harris, *Nothing but Christ*, 129.

⁸³ “Letter from Messrs. Homes and Dwight: Recognition of Protestantism in Turkey,” *MH*, 44, n: 3 (Mart, 1848), 98.

hükümet izni ile artık diğer dinî cemaatlerin üyeleri ve kilise teşkilatları, Protestan cemaati olarak kurulan Evangelist Ermenilere karışamayacak ve onları afaroz edemeyeceklerdi. Bu resmi izin ile Protestan Ermeniler de ibadetlerini diledikleri gibi yerine getirebilme hakkını aldılar.⁸⁴

Misyonerlerin Osmanlı hükümetinden bu izni alabilmeleri ve zamanla “Protestan milleti” olarak tamamen ayrıcalıklı bir birlik olabilmelerinde İstanbul’daki İngiliz Elçiliği ve elçileri çok önemli roller oynadılar. Öncelikle İngiliz elçisi Sir Stratford Canning ve onun halefi Lord Cowley’nin kişisel ilişkileri ve çabaları sonunda misyonerler bu izni Protestan Ermeni cemaati için alabilmeyi başardılar.⁸⁵ İzinle birlikte, Osmanlı hükümeti Protestan Ermenileri arasından seçilen bir kişiyi de resmen Protestan cemaatinin temsilcisi olarak tanıdı. 1847 yılındaki hükümet izninden üç yıl sonra, Sultan Abdülmecit yeni bir fermanla Ermeni Evangelist Cemaatini ve kilisesini diğer cemaatler ve kiliseler gibi ayrıcalıklı millet statüsü ile tanıdığını bildirdi. Bu ferman ile artık Protestan Ermeniler, İmparatorluk sınırlarında yaşayan diğer milletler gibi ayrıcalıklı bir yapıya kavuştular.⁸⁶

Yaklaşık yirmi yıl önce İstanbul’a gelerek misyonları için çalışmaya başlayan Amerikalı Protestan misyonerler, sonunda imtiyazlı ve bağımsız olan bir millet statüsü oluşturmayı başardılar. Ermeniler arasında çalışmaya başlayan misyonerler ve onları takip eden yerel yardımcıları, önceleri Ana Ermeni Kilisesi’nde reform çağrılarını yaparak, sonraları ise ayrılıkçı (separatist) öğretileri ile imparatorluktaki Ermenileri tekrar ikiye ayırarak bir Protestan cemaati ve milleti kurmayı başardılar. Fakat bu başarıyı herkes kutlayıp, kucaklamadı. Bütün bu olanlar Apostolik Ermeni Kilisesi’ni destekleyenler ve Kilise’de reform görmek isteyenler için ise büyük bir darbe etkisi yarattı.

Sonuç

1850’ler Amerikan Protestan Misyonu için büyük faaliyetlerle geçen yıllar oldu. 1846’da kurulan Evangelist Ermeni kiliselerine ek olarak, bu yıllarda yenileri eklendi. 1848’de Antep’te faaliyete geçtiler. Merzifon 1842 yılında yeni bir istasyon merkezi olarak kuruldu ve 1855 yılına gelindiğinde artık misyonerler Anadolu’nun içlerinde kendilerine yaşam sahaları kurabilecekleri yeni yerler buldular. Diyarbakır (1851), Arabgir (1853), Tokat (1853), Kayseri (1854), Harput (1855), Sivas (1855), Maraş (1855), Halep (1855), İznik (1856), Urfa (1856), Bitlis (1858), Mardin (1858), Eski Hisar (1859)

---

⁸⁴ “Western Asia: Mission to the Armenians and Jews (141-153),” *RABCFM*, Presented at the 39th Annual Meeting, which was held in Boston, Massachusetts, Sep 12-15, 1848. (Boston: T.R. Marvin, 1848).

⁸⁵ “Letter from Messrs. Homes and Dwight: Recognition of Protestantism in Turkey,” *MH*, 44, n: 3 (Mart, 1848), 98.

⁸⁶ Sultan Abdülmecit’in 1850’de Protestanlar için sağladığı imtiyazlar için, bkz. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, appendix.

Anadolu’da misyon için yerleşilen merkezlerden bazıları oldular. Amerikan Board, Osmanlı Anadolu’sunda edindiği bu genişlemesini 1856 ve 1869 yıllarında olan yönetmeliğindeki değişikliklerle Batı, Merkezi ve Doğu Türkiye Misyonları adıyla üç ana faaliyet alanında topladı. Böylece Board, 1870’ler ve sonraki yıllarda Ermeniler arasında faaliyetlerini hızlandırmak için tüm alt yapısını kurmuş oldu.⁸⁷

Misyonerler Osmanlı topraklarına 1820’lerin başlarında gelerek önce Kudüs ve Beyrut’ta işe başladılar. Daha sonra zamanla İstanbul, İzmir ve diğer Anadolu şehirlerine yayıldılar. İlk başlangıç yıllarından 1860’lara kadar en önemli hedefleri sözde “günahkar”a ve “dinsiz”e, önce “gerçek”i tanıtmak, sonra öğretmek ve en sonunda da kabul ettirmektir. Zaman içerisinde dini misyonlarının dışında da çeşitli rolleri isteyerek veya istemeyerek üstlendiler. Birleşik Devletler’in Osmanlı İmparatorluğu ile olan diplomatik ve ekonomik ilişkisinin kısıtlı olduğu bir dönemde “tanıyıcı” ve “tanıtıcı” rolleri ile önemli bir başka misyonu da yerine getirdiler. Okulları, hastaneleri, matbaa evleri ve kiliseleriyle Anadolu ve günümüz Ortadoğu’sunda şimdi Birleşik Devletler’i temsil eden kültürel izler bıraktılar. Bu izlerin yanısıra yaşadıkları bölgelerde daha önce bilinmeyen yenilikleri de bölge insanına tanıttılar. 1827 yılında patatesi, 1854’de dikiş makinasını, 1856’da fotoğraf makinasını, 1865’te gazyağı lambası gibi o zamanlar sadece Batı’da bilinen ve kullanılan yenilikleri bölge insanlarıyla paylaştılar.⁸⁸ Misyonerler bütün bu yenilikler, din, eğitim, sağlık ve matbaa çalışmalarlarıyla zamanla kendilerine bir yaşam sahası kurarak “Amerikan kültürü” ve “yaşam tarzını” bölgede mümkün kılmakla kalmadılar, aynı zamanda bu yaşam tarzını bölge insanına da yaydılar.

Kaynakça

Misyoner Kaynakları:

Anderson, Rufus. *Missionary Schools/ by One of the Secretaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston: ABCFM, 1838.

_____. *Missionary Paper: Promised Advent of the Spirit for the World’s Conversion*. Boston: Crocker & Brewster, 1841.

_____. *Memorial Volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston: Missionary House, 1862.

_____. *Foreign Missions Their Relations and Claims*. New York: Charles Scribner and Sons., 1869.

Arpee, Leon. *The Armenian Awakening, A History of the Armenian Church 1820-1860*. Chicago: The University of Chicago Press, 1909.

Baker, James. *Turkey*. New York: Henry Holt and Company, 1877.

Bartlett, Samuel Colcord. *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*. Boston: American Board, 1878.

⁸⁷ Field, *America and the Mediterranean World*, 268.

⁸⁸ Finnie, *Pioneers East*, 133.

_____ *Historical Sketch of the Mission of the American Board in Turkey*. Boston: na, 1880.

Barton, James L. *Daybreak in Turkey*. Boston: Pilgrim Press, 1908.

Bliss, Edwin Munsell. *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*. Boston: na, 1897.

Bond, Alvan. *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A. M.: Late Missionary to Palestine*. New York: Crocker and Brewster, 1828.

Boulden, James E.P. *An American Among the Orientals*. Philadelphia: Lindsay and Blakiston, 1885.

Dennis, Rev. James S. *The Turkish Problem and The Status of Our Missionaries*. New York: The Evangelist Press, 1896.

Dwight, Harrison Otis. *Constantinople and Its Problems*. New York: Fleming H. Revell Co., 1901.

Dwight, Harrison Gray Otis. *Christianity Revised in the East*. New York: Baker and Scribner, 1850.

Dwight, Henry Otis; Tupper, Allen; Bliss, Edwin Munsell. *The Encyclopedia of Missions: Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*. New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1910.

Eddy, David Brewer. *What Next in Turkey: Glimpses of the American Board's Work in the Near East*. Boston: The American Board, 1913.

Fisk, Pliny. *The Holy Land an Interesting Field of Missionary Enterprise: A*

Sermon, Preached in the Old South Church Boston, Sabbath Evening, Oct. 31, 1819 Just Before the Departure of the Palestine Mission. Boston: Samuel T. Armstrong, 1819.

Goodell, William. *The Old and The New*. New York: M.W. Dodd Publishers, 1853.

Hamlin, Cyrus. *Among The Turks*. New York: Robert Carter and Brothers, 1878.

_____ *My Life and Times*. Boston: Pilgrim Press Chicago., 1893.

Jenyanan, H.S. *The Ottoman Empire: Evangelical and Educational Extracts From Representative Missionary Periodicals of Recent Dates*. New York City: Union Theological Seminary, 1887.

Jenkins, Hester Donaldson. *An Educational Ambassador to the East*. New York: Fleming H. Revell Company, 1925.

Laurie, Thomas. *The Contributions of Our Foreign Missions to Science and Human Well-Being*. Boston: na, 1885.

Lawrence, Edward A. *Modern Missions in the East*. New York: Harper and Brothers Publishers, 1895.

Mason, Alfred DeWitt. *Outlines of Missionary History*. New York: George H. Doran Company, 1912.

Miller, D. D., Samuel. *Sermon, Delivered in the Middle Church, New Haven, Con. Sep. 12, 1822, at the Ordination of the Rev. Messrs. William Goodell, William Richards, and Artemas Bishop, as Evangelists and Missionaries to the Heathen*. Boston: Crocker and Brewster, 1822.

Minasian, S.M. *Correspondence and Other Documents Relating to The Troubles in The Turkish Missions of the American Board, C.F.M./submitted to Members of the Board*. with preface by Rev. Leonard Woolsey Bacon. New York: Atkin and Prout, 1883.

Monroe, Will Seymour. *Turkey and the Turks: An Account of the Lands, the Peoples, and the Institutions of the Ottoman Empire*. London: G. Bell and Sons, 1908.

Morton, Daniel O. *Memoir of Levy Parsons: First Missionary to Palestine from the United States*. Hartford, Co.: Packard & Butler, 1830.

Nergarian, Garabed. *A Brief History of the Beginning of the Mission Work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions*. Waynesboro, PA. Gazette Steam Printing House, 1885.

Newman, Francis William. *Personal Narrative, in Letters: Principally from Turkey, in the Years 1830-3*. London: Holyoake, 1856.

Parsons, Levy. *The Dereliction and Restoration of the Jews: A Sermon, Preached in Park Street Church Boston, Sabbath Evening, Oct. 31, 1819 Just Before the Departure of the Palestine Mission*. Boston: Samuel T. Armstrong, 1819.

Prime, E. D. G. *Forty Years in the Turkish Empire; or Memoirs of Rev. William Goodell, D.D., Late Missionary of the A. B. C. F. M. at Constantinople*. New York: Robert Carter and Brothers, 1876.

Ramsay, William Mitchell. *Impressions of Turkey during twelve years' wanderings*. New York: G.P. Putnam's Sons; London: Hodder and Stoughton, 1897.

Richter, Julius. *A History of Protestant Missions in the Near East*. New York: Fleming H. Revell Co., 1910.

Senior, Nassau William. *A journal kept in Turkey and Greece in the autumn of 1857, and the beginning on 1858*. London: Longman, 1859.

Smith, Eli. *Researches (of the Rev. E. Smith and Rev. HGO Dwight) In Armenia*. Boston: Crocker and Brewster, 1833.

Southgate, Rev. Horatio, *A Letter from the Missionaries at Constantinople, in Reply to Changes*. Boston: Crocker and Brewster, 1844.

_____. *A Letter to A Friend, in Reply to A Recent Pamphlet, from the Missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions at Constantinople*. New York, Philadelphia: D. Appleton and Co., George S. Appleton, 1845.

Strong, E. William. *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston, New York, Chicago: The Pilgrim Press, 1910.

Tracy, Joseph. *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Compiled Chiefly From the Published and Unpublished Documents of the Board New York: M.W. Dodd, 1842.

Van-Lennep, Henry John. *Travels in little-known parts of Asia Minor*. London: J. Murray, 1870.

Warneck, Gutav. *Modern Missions and Culture: Their Mutual Relations*. Tran. Thomas Smith, Edinburg: James Gemmel, George IV. Bridge, 1883.

Warren, William. *These for Those, Our Indepthedness to Foreign Missions or What We Get for What We Give*. Portland: Hoyt, Fogg and Breed, 1870.

Washburn, George. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1909.

Wheeler, Crosby Howard. *Ten Years on the Euphrates*. New York: American Tract Society, 1868.

Wheeler, Everett P. *The Duty of the United States of America to American Citizens in Turkey*. New York: Fleming H. Revell Company, 1896.

Woods, Leonard. *History of the Andover Theological Seminary*. Boston: James R. Osgood and Company, 1885.

İkinci El Kaynakça:

Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Ahlstrom, Sydney E. *A Religious History of the American People*. New Haven: Yale University Press, 2004.

Akgün, Seçil. *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu*. İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1981.

Allen, Henry Elisha. *The Turkish Transformation*. Chicago: The University of Chicago Press, 1935.

Arpee, Leon. *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860*. Chicago: University of Chicago Press, 1909.

_____. *A Century of Armenian Protestantism, 1846-1946*. New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946.

_____. *A History of Armenian Christianity: from the Beginning to Our Own Time*. New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946.

Ayverdi, Saliha. *Misyonerlik Karşısında Türkiye*, 2. baskı. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1969.

Bakalian, Anny. *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*. London: New Brunswick: Transaction Publishers, 1993.

Bayzan, Ali Rıza. *Küresel Vaftiz: Misyoner Örgütlerin Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerini Hıristiyanlaştırma Operasyonu*, 2. baskı. İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2004.

Beaver, R. Pierce. *Ecumenial Beginnings in Protestant World Mission*. New York: Thomas Nelson and Sons, 1962.

Çakır, Musa. *Anadolumuz Asla Hristiyan Olmayacak: Misyonerler Memleketinize Dönünüz*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966.

Cevizoğlu, Hulki. *Misyonerlik ve Siyasal Hıristiyanlık*. Ankara: Ceviz Kabuğu Yayınları, 2005.

Cleveland, William L. *A History of the Modern Middle East*, 2. baskı. Boulder, Colorado: Westview Press, 2000.

DeNovo, John A. *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939*. 2d ed. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1968.

Dillenberger, John; Welch Claude. *Protestant Christianity*. New York: Charles Scribner's and Sons, 1954.

Faroqhi, Sureyya; McGowan, Bruce; Quataert, Donald; Pamuk, Sevk. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. 2. vol.: 1600-1914. Editör, Halil Inalcik; Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Faroqhi, Sureyya. *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. London, New York: I. B. Tauris, 2005.

Field Jr., James A. *America and the Mediterranean World 1776-1882*. New Jersey: Princeton University Press, 1969.

Findley, Carter. *Bureaucratic Reforms in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980.

_____. *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*. Princeton: Princeton University Press, 1989.

Finnie, David H. *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.

Foster, Charles I. *An Errand of Mercy: The Evangelical Front, 1790-1837*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1960.

Ghazarian, Vatche. *Armenians in the Ottoman Empire: An Anthology of Transformation, 13th-19th Centuries*. Waltham, MA: Mayreni Pub., 1998.

Gordon, Leland James. *American Relations with Turkey 1830-1930*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1932.

Grabill, Joseph L. *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927*. Minneapolis: University of Minnesota, 1971.

Greene, Molly, ed. *Minorities in the Ottoman Empire*. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2005.

Gündüz, Şinasi; Aydın, Mahmut. *Misyonerlik: Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.

Güngör, Erol. *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. 3. baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş. 2005.

Hankins, Barry. *The Second Great Awakening and the Transcendentalists*. Westport, CO: Greenwood Press, 2004.

Harman, Ömer Faruk. ed. *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Harris, Paul William. *Nothing but Christ: Rufus Anderson and the Ideology of Protestant Foreign Missions*. New York: Oxford University Press, 1999.

Holtrop, Pieter N.; McLeod, Hugh. *Missions and Missionaries*. Woodbridge, Suffolk, UK; Rochester, NY: Boydell Press, 2000.

Hovannisian, Richard, G. ed. *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. 2 vol. New York: St. Martin's Press, 2004.

İnalçık, Halil. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1st vol.: 1300-1600*. Editör, Halil Inalçık; Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1985.
- Kaestle, Clark F. *Joseph Lancaster and the Monitorial School Movement; A Documentary History*. New York: Teachers College Press, 1973.
- Krikorian, Mesrob K. *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*. London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Arba Yayınları. 1989.
- Lambert, Frank. *Inventing the Great Awakening*. Princeton: Princeton University Press, 1999.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1961.
- _____ *What Went Wrong? : Western Impact and Middle Eastern Response*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2002.
- Masters, Bruce. 2001. *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: Roots of Sectarianism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- McCarthy, Justin. *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. New York: New York University Press, 1983.
- Mirak, Robert. *Torn Between two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
- Özemre, Ahmed Yüksel. *Din ve Misyonerlik*. İstanbul: Pınar Yayınları. 2004.
- Philips, Clifton Jackson. *Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1810-1860*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1969.
- Pinkney, David H.; Ropp, Theodore. 1964. *A Festschiff for Frederick B. Artz*. Durham, NC: Duke University Press, 1964.
- Sevinç, Necdet. *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri: Okullar, Kiliseler, Yardım Kurumları*, 3. baskı. İstanbul: Milenyum Yayınları. 2002.
- Shaw, Stanford; Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2d vol. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1977.
- Sonyel, Salahi, R. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1993.
- Stathis, Pinelopi, ed. *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*. 2. baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 2003.
- Yıldırım, Uğur. *Dünü, Bugünü, İçyüzü ve Perde Arkasıyla Türkiye'de Misyonerlik*. İstanbul: Otopsi Yayınları. 2005.

Yapp, M. E. *The Making of the Near East 1792-1923*. London and New York: Longman, 1987.

Zurcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*. London. New York: I. B. Tauris, 1998.

Makaleler:

Boztemur, Recep. "Religion and Politics in the Making of American Near East Policy, 1818-1922." *Journal for the Study of Religions and Ideologies* No: 11 (2005): 45-59.

Bryson, Thomas A. "Admiral Mark L. Bristol, an Open-Door Diplomat in Turkey." *International Journal of Middle East Studies*, Vol.5, No. 4 (Eylül, 1974), 450-467.

Capen, Edward Warren. "The Haystack Prayer Meeting." *The Envelope Series*, Vol. 9. no.1 (1906): 3-23.

Daniel, Robert L. "American Influences in the Near East before 1861." *American Quarterly* 16. no.1 (1964): 72-84.

Davidson Roderic H. "The Armenian Crisis, 1912-1914." *The American Historical Review*, Vol.53, No. 3 (Nisan, 1948): 481-505.

_____. "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century." *The American Historical Review*, Vol.59, No. 4 (Temmuz, 1954): 844-864.

Gordon, Leland J. "Turkish-American Treaty Relations." *The American Political Science Review* 22. no. 3 (1928): 711-721.

Huntington, Samuel P. "American Ideals versus American Institutions." *Political Science Quarterly*, Vol. 97, No. 1 (Bahar, 1982): 1-37.

Makdisi, Ussama. "Reclaiming the Land of the Bible: Missionaries, Secularism, and Evangelical Modernity." *The American Historical Review*, Vol. 102, No. 3 (Haziran, 1997): 680-713.

Shaw, Stanford J. "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914." *International Journal of Middle East Studies*, Vol.9, No. 3 (Ekim, 1978): 325-338.

_____. "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century." *International Journal of Middle East Studies*, Vol.10, No. 2 (Mayıs, 1979): 265-277.

Sweeney Douglas A. "Edwards and His Mantle: The historiography of the New England Theology." *The New England Quarterly*, Vol. 71, No. 1 (Mart, 1998): 97-119.

Thain, A. R. "Cyrus Hamlin D.D., LL.D. Missionary, Statesman, Inventor: A Life Sketch." *Envelop Series*. 10. no.2 (1907): 3-25.